

De

Gelderse Limes

en het

publiek

*Een afstudeeronderzoek naar de publiekvisualisatie van
het Romeinse Limes-erfgoed in de provincie Gelderland*

- Geschreven door Wouter Hinrichs -

Opdrachtgever: Erfgoed Gelderland

Begeleider Saxion: Wouter Vos

Inhoudsopgave

Inleiding.....	5
Leeswijzer.....	6
Toegang tot het onderzoeksproduct.....	6
Hoofdstuk 1 - Onderzoeksvraagstelling.....	7
1.1 Onderzoeksvraagstelling.....	7
1.2 Doelstellingen onderzoek.....	8
Hoofdstuk 2 - Factoren.....	9
2.1 Opdeling.....	9
2.2 Directe factoren.....	9
2.2.1 UNESCO-Werelderfgoednominatie.....	9
2.2.2 Controverse rondom de Limes.....	9
2.3 Indirecte factoren.....	10
2.3.1 Specialisatiepracticum profiel Advies, Beleid & Communicatie.....	10
Hoofdstuk 3 - Onderzoekskader.....	11
3.1 Afbakening.....	11
3.2 Onderzoeksgebied.....	12
3.3 Opdeling onderzoeksgebied.....	13
3.3.1 Regio Achterhoek.....	13
3.3.2 Regio Liemers.....	13
3.3.3 Regio Arnhem en omstreken.....	13
3.3.4 Regio Rijk van Nijmegen.....	14
3.3.5 Regio Rivierenland.....	14
3.3.6 Regio Veluwe.....	14
Hoofdstuk 4 - Achtergronden.....	15
4.1 Achtergrondonderwerpen.....	15
4.2 Het Romeinse rijk en de Limes.....	15
4.2.1 De opkomst van Rome als grootmacht.....	15
4.2.2 Oorsprong van de term 'Limes'.....	16
4.3 De Nedergermaanse Limes & Gelderland.....	17
4.3.1 Opdeling Romeinse Rijksgrenzen.....	17
4.3.2 De Nedergermaanse Limes in Gelderland.....	17
4.3.3 Interprovinciaal erfgoed.....	20
4.4 Erfgoed & Wetgeving.....	21
4.4.1 Nationaal erfgoedbeleid.....	21
4.4.2 Verdrag van Valletta.....	21
4.5 UNESCO & Werelderfgoednominering.....	23
4.5.1 UNESCO.....	23
4.5.2 De Werelderfgoedlijst.....	24
4.5.3 Nominatieproces Werelderfgoedlijst.....	25

4.6 Nominatieproces Nedergermaanse Limes	27
4.6.1 Oprichting Nederlandse Limes Samenwerking.....	27
4.6.2 Interpretatiekader Romeinse Limes	28
4.6.3 Merkstrategie Romeinse Limes	29
Hoofdstuk 5 - Voorbereiding onderzoek	31
5.1 Voorbereiding van het onderzoek	31
5.2 Onderzoeksstrategie	31
5.2.1 Voorbereiding onderzoeksmethodiek	31
5.3 Specificeren van het plan van aanpak.....	33
5.3.1 Aanpassingen in het plan van aanpak	33
Hoofdstuk 6 - Uitvoering onderzoek	34
6.1 Algemeen	34
6.2 Bureau-inventarisatie	34
6.2.1 Literatuurstudie	34
6.2.2 Digitale Inventarisatie.....	34
6.3 Veldinventarisatie	36
6.3.1 Doel van Veldinventarisatie	36
6.3.2 De Tourdagen	36
Hoofdstuk 7 - Onderzoeksgegevens	41
7.1 Opdeling onderzoeksgegevens	41
7.2 Schriftelijke informatie	41
7.2.1 Typen schriftelijke informatie	41
7.2.2 Informatie uit literatuur.....	41
7.2.3 Informatie uit rapporten, brochures en folders.....	42
7.2.4 Informatie uit nieuwsartikelen.....	42
7.3 Beeldmateriaal.....	43
7.3.1 Algemeen	43
7.3.2 Verzameling en toepassing	43
7.3.3 Toekomstig gebruik	43
7.4 Filmmateriaal.....	43
7.5 Informatie vanuit gesprekken met erfgoedprofessionals	44
Hoofdstuk 8 - Onderzoeksproduct	45
8.1 Verwerking van onderzoeksgegevens.....	45
8.2 Esri software	45
8.2.1 Esri	45
8.2.2 ArcGIS	46
8.3 Esri ArcGIS Storymaps.....	47
8.4 Onderzoeksproduct	47
8.4.1 De Storymap	47
8.4.2 Technische Onderdelen Storymap.....	47
8.4.3 Inhoudelijke indeling	59

8.4.4 ArcGIS webmaps	62
8.5 Opmaak.....	65
8.5.1 Thematisering & Kleurenschema	65
8.5.2 Kleurenschema & gebruik icoontjes	66
Hoofdstuk 9: Communicatie	68
9.1 Belang van communicatie	68
9.2 Saxion begeleiding	68
9.3 Erfgoed Gelderland	68
9.4 Romeinen Netwerk Gelderland	69
Hoofdstuk 10 – Conclusies & Aanbevelingen	70
10.1 Conclusies	70
Conclusie 1: Diversiteit in publieksvisualisatie initiatieven	70
Conclusie 2: Zichtbaarheid van publieksvisualisaties	71
Conclusie 3: Ongeordendheid in publieksvisualisatie	71
Conclusie 4: Onderhoud van publieksvisualisaties	71
10.2 Aanbevelingen	72
Aanbeveling 1: Optimaliseren van de zichtbaarheid van publieksvisualisaties.....	72
Aanbeveling 2: Beheer en fysiek onderhoud van publieksvisualisaties	72
Aanbeveling 3: Inhoudelijke onderhoud publieksvisualisaties	72
Aanbeveling 4: Limes publieksvisualisatie in andere provincies	73
Aanbeveling 5: Romeinennetwerk Gelderland	73
Hoofdstuk 11 – Discussie.....	74
11.1 Opdeling discussie	74
11.2 Persoonlijke reflectie	74
11.3 Onderzoekstechnische reflectie.....	75
11.4 Slotwoord	75
Hoofdstuk 12 - Samenvatting	76
Hoofdstuk 13 – Dankwoord.....	77
Hoofdstuk 14 – Bronnen	78
14.1 Literatuurlijst	78
14.1.1 Literatuurlijst verantwoordingsdocument	78
14.1.2 Literatuurlijst onderzoeksproduct	79
14.2 Beeldmateriaal.....	80
14.2.1 Beeldmateriaal verantwoordingsdocument	80
14.2.2 Beeldmateriaal onderzoeksproduct	80
14.3 Internetbronnen	81
14.3.1 Internetbronnen verantwoordingsdocument.....	81
14.3.2 Internetbronnen onderzoeksproduct	82
14.4 GIS-bronnen	86

Inleiding

Nederland kent een lange geschiedenis die duizenden jaren teruggaat in de tijd, tegen het besef van vele mensen in. Historische thema's uit de Nederlandse geschiedenis, zoals de Tachtigjarige Oorlog, de Gouden Eeuw en het ontstaan van het Koninkrijk der Nederlanden zijn over het algemeen onderwerpen waar mensen wel iets van weten. Desondanks hebben ver voor deze historisch bekende gebeurtenissen ook andere periodes hun invloed uitgeoefend op de vorming van de hedendaagse Nederlandse cultuur. Een van deze periodes, is de Romeinse tijd.

Geen enkele beschaving, het Klassieke Griekenland uitgezonderd, heeft meer aan de grondvesten van de Westerse culturen gestaan, dan het Romeinse Rijk. Dit wereldrijk markeerde haar plaats in de wereldgeschiedenis met haar innovatieve architectuur, geniale militaire strategieën, uitbundige kunst, het alfabetische schrift, beginselen van het democratisch politieke stelsel en haar gigantische rijksgrenzen.

In de eerste eeuwen na het begin van de christelijke jaartelling behoorde het zuidelijke deel van Nederland tot dit Keizerrijk. Het land dat wij vandaag kennen als Nederland, maakte deel uit van het grensgebied tussen het Romeinse Rijk en het land der Germanen. Langs de toenmalige loop van de rivier de Rijn stonden fortificaties en ontstond een uitgebreid wegennetwerk. Deze rijksgrens staat hedendaags beter bekend als 'De Romeinse Limes'.

In het heden bestaat het Romeinse Rijk niet meer en is het landschap ten opzichte van deze periode drastisch veranderd. Toch zijn in het tegenwoordige Nederland plaatsen te vinden waar de Romeinse Limes en haar achterliggende verhalen beleefd kunnen worden door het publiek.

Dit onderzoek richt zich op de huidige stand van zaken betreffende de publiekvisualisatie van het Romeinse Limes-erfgoed in de provincie Gelderland. Door middel van een inventariserend onderzoek is een overzicht gemaakt waarin verschillende vormen van deze publiekvisualisatie worden uitgelicht en de bijbehorende verhalen visueel worden onderbouwd door verschillende typen media. In het onderzoek van deze publiekvisualisaties is vastgesteld waar verbeterpunten liggen. Deze verbeterpunten vormen aanbevelingen die de publiekvisualisatie van het Romeinse Limes-erfgoed van Gelderland kunnen optimaliseren.

Het onderzoek is in het kader van de afstudeerstage van de opleiding HBO Archeologie tot stand gekomen. Het onderzoek heeft plaatsgevonden bij opdrachtgever Erfgoed Gelderland, het erfgoedhuis van de provincie Gelderland. De organisatie functioneert als overkoepelend orgaan binnen de erfgoedwereld van Gelderland. Als onderdeel van een erfgoedcoöperatie, bestaande uit ruim 180 erfgoedorganisaties, houdt Erfgoed Gelderland zich bezig met het zichtbaar maken en zichtbaar houden van erfgoed. Zij streven naar een hoge inhoudelijke en fysieke kwaliteit van erfgoed waar de maatschappij van kan genieten. Naar eigen woorden zorgt de organisatie voor "Kennis en Samenhang" in erfgoed, om te zorgen dat het erfgoed en de daarbij behorende verhalen zichtbaar worden gemaakt en zichtbaar blijven.¹

¹ Erfgoed Gelderland 2016: <https://erfgoedgelderland.nl/over-ons/missie-en-visie/>

Leeswijzer

Dit rapport is opgedeeld in verschillende hoofdstukken. Per hoofdstuk wordt een onderwerp uit het onderzoek behandeld. De hoofdstukken zelf worden onderverdeeld in paragrafen, subparagrafen en alinea's.

In hoofdstuk 1 'Onderzoeksvraagstelling' wordt in detail ingegaan op de vraagstelling van het onderzoek. Hieronder valt de hoofdvraag, de deel-onderzoeksvragen en de doelstellingen die zijn bepaald voor het onderzoek. Volgend op hoofdstuk 1 is in hoofdstuk 2 'Factoren' beschreven welke factoren invloed hebben gehad op de aanzet en uitvoering van dit onderzoek. De factoren zijn onderverdeeld in directe factoren en indirecte factoren.

Vervolgens komt hoofdstuk 3 aan de orde, het onderzoekskader. Daar wordt ingegaan op de specificaties van het onderzoek en worden aspecten als het onderzoeksgebied, uitgesloten onderzoeksonderwerpen etc. genoemd en beschreven. Hierna volgt hoofdstuk 4: 'Achtergronden' waarin de verschillende thema's die op de achtergrond van het onderzoek spelen, zijn beschreven. Het gaat dan om onderwerpen als 'de geschiedenis van de Limes' en de 'UNESCO-Werelderfgoednominatie'. Hoofdstuk 5 'Voorbereiding onderzoek' gaat in op de voorbereidende stappen die zijn gezet voorafgaand aan de start van het onderzoek zoals het plan van aanpak en de bepaling van de onderzoeksstrategieën.

Na deze beschrijving van de totstandkoming en voorbereiding van het onderzoek, volgt in hoofdstuk 6: 'Uitvoering onderzoek' de beschrijving van de uitvoering van het onderzoek. De verschillende onderzoeksmethoden worden in dit hoofdstuk beschreven en in welke uitvoerende manier zij vorm hebben gekregen. Een beschrijving van de gegevens die zijn verzameld tijdens het onderzoek, wordt behandeld in hoofdstuk 7: 'Onderzoeksgegevens'.

In hoofdstuk 8 wordt de realisatie van het onderzoeksproduct uitgebreid beschreven. Dit gebeurt aan de hand van verschillende figuren. Hoofdstuk 9 beschrijft beknopt de communicatie die gedurende het onderzoek is onderhouden met de opdrachtgever, de begeleiding en externe erfgoedprofessionals.

Hoofdstuk 10 bevat de conclusies en aanbevelingen en in hoofdstuk 11 is de discussie weergegeven. Hierin wordt gereflecteerd op het onderzoekproces en geredeneerd welke onderdelen van het onderzoek wellicht anders georganiseerd hadden kunnen worden. Hoofdstuk 12 betreft een beknopte samenvatting van het gehele onderzoek met daaropvolgend hoofdstuk 13 'Dankwoord'. Het laatste hoofdstuk van dit verantwoordingsdocument, is hoofdstuk 14: 'Bronnen verantwoording'. In dit hoofdstuk worden opsommingen weergegeven van de verschillende typen bronnen die zijn gebruikt voor de totstandkoming van dit onderzoek.

Toegang tot het onderzoeksproduct

De ArcGIS Storymap, het onderzoeksproduct, is beschikbaar op de server van ArcGIS online. De Storymap kan geopend worden door de volgende link:

- <https://saxion.maps.arcgis.com/apps/MapJournal/index.html?appid=eb21199912eb4c5dac4dd44be77898c1>

Hoofdstuk 1 - Onderzoeksvraagstelling

1.1 | Onderzoeksvraagstelling

In een onderzoek vormt de vraagstelling het fundament voor het onderzoek. ‘Wat wordt precies onderzocht?’, ‘Welke aspecten worden gedurende het onderzoek verkend?’ en ‘Wat is de doelstelling van het onderzoek?’ zijn essentiële vragen die voorafgaand aan het opstellen van deze onderzoeksvraagstelling zijn gesteld. De onderzoeksvraagstelling vormde de basis voor het bepalen van de onderzoeksmethoden en de opdeling van de verschillende fasen van het onderzoek.

De vraagstelling van het onderzoek bestaat uit twee delen: een hoofdvraag en verschillende deelvragen. De beantwoording van de hoofdvraag is het primaire doel van het onderzoek. Door middel van de beantwoording van de deelvragen worden verschillende onderdelen van de hoofdvraagstelling verkend en verklaard.

De hier weergegeven onderzoeksvraagstelling is gebaseerd op de eerder opgestelde vraagstelling, uit het plan van aanpak, en de aanpassingen die zijn aangeraden tijdens de voorbereidende fase van het onderzoek (zie voor meer informatie paragraaf 5.3: *‘Specificeren van het plan van aanpak’*). De onderzoeksvraagstelling is als volgt geformuleerd:

Hoofdvraag:

‘Hoe wordt het Romeinse Limes-erfgoed in de provincie Gelderland aan het publiek gepresenteerd?’

Deelvragen:

- *‘Op welke locaties wordt het Gelderse Limes-erfgoed aan het publiek gepresenteerd?’*
- *‘Uit welke publieksvisualisatievormen bestaat de presentatie van het Gelderse Limes-erfgoed aan het publiek?’*
- *‘Welke publieksbereikmethoden worden toegepast in de publieksvisualisatie van het Gelderse Limes-erfgoed aan het publiek?’*
- *‘Welke organisaties houden zich bezig met de presentatie van het Gelderse Limes-erfgoed aan het publiek?’*
- *‘Welke ontwikkelingsstappen zijn aan te raden in de toekomst om de publieksvisualisatie van het Gelderse Limes-erfgoed aan het publiek te optimaliseren?’*

1.2 | Doelstellingen onderzoek

Het primaire doel van het onderzoek is het creëren van een overzicht van alle verschillende publieksvisualisaties van het Romeinse Limes-erfgoed in de provincie Gelderland. Publieksvisualisatie is een begrip dat verschillend geïnterpreteerd kan worden. In het kader van dit onderzoek wordt met de publieksvisualisatie van de Gelderse Limes bedoeld: *‘Een vaste locatie of periodiek evenement waar het publiek herinnerd wordt aan, en/of betrokken wordt bij het Romeinse Limes-erfgoed van de provincie Gelderland’*. Het overzicht heeft als doel om weer te geven op welke locaties het publiek wordt betrokken bij het Romeinse Limes-erfgoed van Gelderland, in welke vorm dit gebeurt, op welke manier het publiek betrokken wordt en wie zich met deze publieksvisualisaties bezighoudt.

Een streep punt van het onderzoek is om, naast het beantwoorden van de onderzoeksvragen, ook kritisch te kijken naar de huidige stand van zaken met betrekking tot deze verschillende onderzochte onderdelen. Functioneren de publieksvisualisaties nog optimaal? Waar ligt verbetering? En zo ja, op welke punten moet de aandacht gericht worden in de toekomst?

Voor het onderzoek speelt een tweetal andere punten eveneens een belangrijke rol in de doelstelling: verbinden & verwijzen. Het delen van onderzoeksgegevens, verschillende type media en uitgewerkte informatie zijn prioriteiten. Binnen het onderzoek is een streven om kennis die al is vergaard te delen met iedereen die geïnteresseerd is. Kennis over onderwerpen die verder gaan en die binnen het onderzoek vallen, moet door middel van gemakkelijke verwijzingen te raadplegen zijn. Het onderzoek heeft dan ook als doel om zoveel mogelijk informatieplatformen die al bestaan te benutten en verbindingen te leggen tussen deze platforms.

Het overzicht van alle verschillende publieksvisualisaties moet vorm krijgen in een onderzoeksproduct. Het doel van het onderzoeksproduct is het weergeven van de vergaarde informatie op een visueel aantrekkelijke manier. Een benadering hierin met de verschillende typen media, zoals beeld- en film- wordt essentieel geacht. Het onderzoeksproduct moet voor zowel mensen uit het professionele erfgoedwerkveld, als voor geïnteresseerden met weinig voorkennis te begrijpen zijn. In het onderzoek wordt dan ook gestreefd naar een grote toegankelijkheid.

Ten slotte zijn, naast visuele aantrekkelijkheid van het onderzoeksproduct, ook een interactieve en dynamische benadering van de lezer als onderzoeksdoel gesteld. Een statische vorm van informatie vraagt meer van de lezer om betrokken te blijven. Daarom is een meer dynamische en interactieve weergave van onderzoeksgegevens als belangrijke doelstelling opgenomen. Deze doelstelling past in de ontwikkeling die zich voortdoet in de afgelopen jaren, waarbij onderzoekers en organisaties steeds vaker de keuze maken om hun onderzoeksgegevens- en resultaten op een meer dynamische wijze te presenteren aan de lezer.²

² Klink 2017, 42-45.

Hoofdstuk 2 - Factoren

2.1 | Opdeling

Voorafgaand en tijdens het gehele onderzoeksproces zijn er factoren geweest die hebben geleid tot de aanzet en de uitvoering van dit onderzoek. Deze factoren zijn op te delen in directe en indirecte factoren. Directe factoren zijn factoren die voorafgaand en tijdens het onderzoek een sterke invloed hadden op ontwikkelingen binnen het onderzoeksproces. De indirecte factoren zijn factoren die geen sterke invloed hebben gehad tijdens het onderzoek, maar persoonlijke aanleidingen vormden tot de uitvoering van dit onderzoek.

2.2 | Directe factoren

2.2.1 UNESCO-Werelderfgoednominatie

De voornaamste directe factor van invloed op dit onderzoek is de nominatie van de Nedergermaanse Limes voor de UNESCO-Werelderfgoedlijst. In 2011 werd het Nederlandse deel van de Romeinse Limes op de tijdelijke nationale lijst geplaatst voor potentieel werelderfgoed.³ Het proces werd opgestart op initiatief van de rijksoverheid. In 2011 werd eveneens een samenwerking gezocht met de Duitse deelstaten Nordrhein-Westfalen en Rheinland-Pfalz door middel van een brief die toenmalig staatssecretaris voor onderwijs, wetenschap en cultuur, Halbe Zijlstra, naar zijn Duitse ambtgenoten stuurde.⁴ Met de oprichting van de Nederlandse Limes Samenwerking in 2011 ging daarbij het nominatieproces van start, dat volgens planning in 2021 afloopt.⁵ In 2020 zal het nominatierapport officieel overhandigd worden aan UNESCO op hun hoofdkantoor in Parijs. Voor meer informatie over het UNESCO-Werelderfgoed nominatieproces wordt verwezen naar hoofdstuk 4, paragraaf 4.1 'UNESCO-Werelderfgoednominatie'.

2.2.2 Controverse rondom de Limes

Een tweede directe factor van invloed op dit onderzoek, is de controverse die rondom de Limes hangt. Ondanks dat de Limes momenteel een '*hot topic*' is, is de Romeinse Limes al veel langer een gespreksonderwerp in de Nederlandse erfgoedsector. Zowel in positieve als negatieve zin is veel gezegd over een van de grootste archeologische monumenten van Nederland. In positieve zin is het Limes-erfgoed uitgelicht als een groot monument dat de Romeinse geschiedenis van Nederland kenbaar maakt aan het publiek. Daarnaast zou de Limes en haar UNESCO-Werelderfgoednominatie potentie bieden voor regionaal en internationaal toerisme.⁶ In negatieve zin is onder andere gesproken over de wijze waarop het Limes-erfgoed beheerd is in het verleden en dat het erfgoed geen geheel vormt. In negatieve zin wordt zelfs door sommigen gesproken over 'Limesmoeheid'.⁷ Deze discussie speelt in verschillende takken van de erfgoedsector, zo ook in het archeologische werkveld.

Het is belangrijk om de twee standpunten mee te nemen in het onderzoek. Het onderhavig onderzoek is echter gericht op de publieksvisualisaties van de Romeinse Limes. Met het onderzoek wordt een neutrale positie ingenomen om objectieve conclusies te kunnen vormen. Om deze objectiviteit mogelijk te maken, worden de verschillende opinies over de Limes op afstand gehouden en wordt gericht op feiten.

³ Nederlandse Limes Samenwerking 2017: <https://www.limeswerelderfgoed.nl/unesco-werelderfgoedlijst/nominatieproces-romeinse-limes/>

⁴ Historiek 2017: <https://historiek.net/nedergermaanse-limes-moet-op-Werelderfgoedlijst/15049/>

⁵ Nederlandse Limes Samenwerking 2017, 1.

⁶ Boonstra 2014: <https://www.binnenlandsbestuur.nl/ruimte-en-milieu/nieuws/romeinse-grens-wordt-gekoesterd.9196837.lynx>

⁷ Lendering 2017: <https://historiek.net/limesmoeheid/73547/>

In de recente ontwikkelingen die plaatsvinden, zoals de UNESCO-Werelderfgoednominatie, liggen een aantal kansen om opnieuw te kijken naar hoe het Limes erfgoed beheert zou moeten worden en hoe meer samenhang te vormen is tussen verschillende locaties. Meerdere plannen die recent zijn verschenen spelen in op deze nieuwe ontwikkelingen en stellen nieuwe ideeën voor. Deze ideeën gaan over de uitdraging en het vormen van draagvlak voor het Nederlandse Romeinse Limes erfgoed.⁸

2.3 | Indirecte factoren

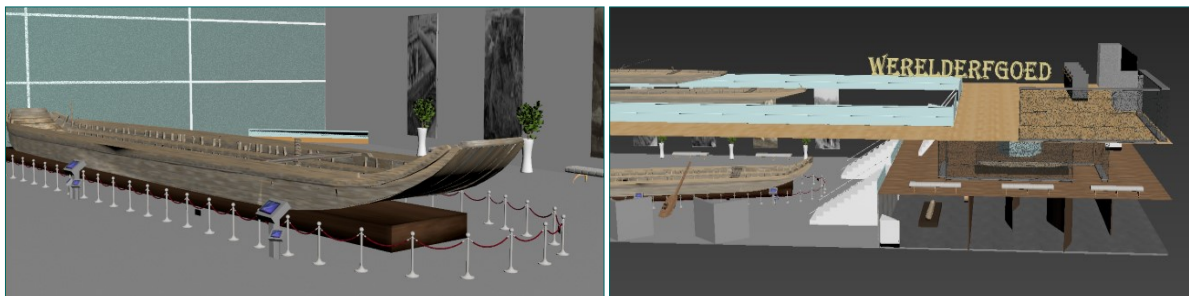
2.3.1 Specialisatiepracticum profiel Advies, Beleid & Communicatie

Een indirecte factor die invloed had op de totstandkoming van dit onderzoek, was een project dat in het kader van de opleiding is uitgevoerd. Het project, een specialisatiepracticum voor het specialisatieprofiel Advies, Beleid & Communicatie (ABC-profiel) in studiejaar 3, werd uitgevoerd onder opdrachtgever Tom Hazenberg van 1hazarch/Hazenberg Archeologie. Het project werd vanuit Saxion begeleid door Peter Jongste en Ronald Visser.

Het project stond in het teken van de Romeinse schepen van Zwammerdam, die tijdens opgravingen tussen 1968 en 1974 in Zuid-Holland werden aangetroffen.⁹ Tom Hazenberg stelde de projectgroep van Saxion de opdracht voor om een 3D-concept te maken voor een Romeins scheepvaartmuseum, dat in Archeon Museumpark een plaats moet krijgen.¹⁰ In dit conceptmuseum moesten de Zwammerdam-schepen een centrale plaats krijgen. Thema's die in het 3D-model van het museum verwerkt moesten worden, waren onder andere 'het Limes-erfgoed van Nederland', 'de Romeinse scheepvaart', 'Limes UNESCO-Werelderfgoednominatie' en 'leven langs de grens van het Romeinse Rijk'.

Het projectteam bestond uit mede ABC profielstudent Mara Grandia en de digitale-archeologie profielstudenten Esther de Graaf en Felicia Hulshof. Met het team werd een concept gemaakt van een Romeins Scheepvaartmuseum dat een plaats zou kunnen krijgen in het Archeon. Het project was opgedeeld in twee delen: de ABC-studenten ontwikkelden een publieksaantrekkelijk concept met daarin de vereisten thema's verwerkt, waarna de digitale-studenten deze ideeën vormgaven door middel van een 3D-model.

Het project in opdracht van het Archeon vormde persoonlijke inspiratie voor de uitvoering van dit onderzoek naar de publieksvisualisatie van de Limes in Gelderland. Daarnaast werd geprofiteerd van de kennis die gedurende het specialisatieproject werd opgedaan. Kennis, met name over thema's als de UNESCO-Werelderfgoednominatie, kwam goed van pas in de voorbereidende fase van dit onderzoek.

-Figuur 1 & 2: Voorbeelden van het 3D-model, gevormd tijdens het Archeon project.-

⁸ Nederlandse Limes Samenwerking 2016; RBT KAN/ Romeinse Limes Nederland 2016.

⁹ Archeologiehuis Zuid-Holland 2017, 2-11.

¹⁰ Archeon Museumpark 2017: <https://www.archeon.nl/nl/de-zwammerdamschepen-archeon-project.html>

Hoofdstuk 3 - Onderzoekskader

3.1 | Afbakening

Het onderzoek richt zich primair, zoals genoemd in hoofdstuk 1 '*Onderzoeksvraagstelling*', op de beantwoording van de hoofdvraag en de bijbehorende deelvragen. Gedurende de voorbereidende fase van het onderzoek is de basis bepaald voor de inkadering van het onderzoek. Dit had verscheidene redenen. Allereerst is een kader gesteld om een duidelijke onderzoeksvisie vast te leggen. In die visie is vastgesteld welke onderwerpen wel en welke onderwerpen bewust niet onderzocht worden. Een tweede reden voor een afbakening, is het realistisch uitvoerbaar houden van het onderzoek. Een te groot onderzoeksgebied of een te groot spectrum aan onderzoeksonderwerpen vereist niet alleen veel tijd, maar het maakt een onderzoek ook minder overzichtelijk en te veel op detail gericht.

Dit onderzoek is specifiek gericht op de inventarisatie van publieksvisualisaties van het Romeinse Limes-erfgoed in de provincie Gelderland. Andere onderwerpen, bijvoorbeeld de werking van de verschillende netwerken, de positie van gemeentes in de publieksvisualisatie van dit erfgoed en ontwikkelingsstappen die in het verleden zijn gemaakt, worden slechts aangestipt. In deze context worden ook harde archeologische gegevens, zoals vondsten/vondstlocaties en opgravingen, niet opgenomen in de inventarisatie van het onderzoek. Er wordt enkel verwezen naar archeologische onderzoeksgegevens als deze gegevens het verhaal van de publieksvisualisatie van het Gelderse Limes-erfgoed feitelijk onderbouwen. Op deze manier blijft het onderzoek archeologisch betrokken, maar ligt de focus duidelijk op publieksvisualisatie.

In het onderzoek wordt kort ingegaan op enkele essentiële onderwerpen die sterk verbonden zijn met het onderzoek. Deze onderwerpen worden besproken in hoofdstuk 4. Een aantal van deze onderwerpen zijn al kort vermeld in hoofdstuk 2. De beschreven onderwerpen vormen voor de lezer een samenvatting van de achtergrondinformatie van het onderzoek.

3.2 | Onderzoeksgebied

Naast het bepalen van een onderzoekskader is ook het onderzoeksgebied bepaald. Het onderzoek is in opdracht van Erfgoed Gelderland uitgevoerd. Het onderzoeksgebied is daarom gebaseerd op het algemene werkgebied van de organisatie: de provincie Gelderland. Met het algemene werkgebied wordt de regio bedoeld waar de werkzaamheden van Erfgoed Gelderland voor het grootste deel plaatsvinden. Er is gekozen voor het gebruik van de term ‘algemeen werkgebied’, omdat Erfgoed Gelderland ook projecten in andere Nederlandse provincies en in het buitenland ondersteunt.

Ondanks dat de provincie Gelderland als onderzoeksgebied is bepaald, worden in het onderzoek wel kleine vergelijkingen gemaakt met Limes-erfgoed in de provincies Zuid-Holland en Utrecht. Daarnaast zullen ook kleine vergelijkingen gemaakt worden met buurlanden met Limes-erfgoed, zoals Duitsland en het Verenigd Koninkrijk.

-Figuur 3: Schematische kaartweergave van de ligging van het onderzoeksgebied.-

3.3 | Opdeling onderzoeksgebied

De provincie Gelderland is op te delen in verschillende regio's. De regio-indeling in dit onderzoek is gebaseerd op de indeling volgens het model van Mijn Gelderland.¹¹ Daarnaast wordt deze indeling aangehouden door Erfgoed Gelderland. Met dit model is tijdens het onderzoek gekeken naar het aantal publieksvisualisaties per regio en de kwaliteit van de publieksvisualisaties. Dit heeft waardevolle informatie opgeleverd die in de bepaling van de conclusies en aanbevelingen is meegenomen. In de volgende alinea's worden de verschillende regio's binnen de provincie Gelderland afzonderlijk kort behandeld.

3.3.1 Regio Achterhoek

De regio Achterhoek bestaat uit het meest oostelijke deel van de provincie Gelderland. De regio grenst in het noorden aan de provincie Overijssel en ten oosten en zuiden aan de Duitse deelstaat Nordrhein-Westfalen. Van alle regio's van de Gelderland heeft de Achterhoek de minste connectie met het Romeinse Limes-erfgoed van de provincie. De Romeinse Limes liep niet in het verleden door de regio en er is geen archeologisch bewijs dat de Romeinen zich permanent in de regio hebben bevonden. Dit is vrij logisch, aangezien de regio zich ten noorden van de Romeinse Rijksgrens bevindt. Men moet echter daaruit niet concluderen dat de Romeinen geen contact hadden met lokale gemeenschappen in de Achterhoek. In het verleden zijn tijdens verschillende opgravingen in de Achterhoek Romeinse vondsten gedaan uit lokale nederzettingencontext, zoals in Wehl in 1995, waar Romeins aardewerk en munten werden aangetroffen.¹²

3.3.2 Regio Liemers

In tegenstelling tot de Achterhoek heeft de Liemers een sterkere relatie met het Romeinse Limes-erfgoed van Gelderland. Op basis van archeologische vondsten die zijn aangetroffen kan geconstateerd worden dat bij plaatsen als Herwen¹³, Lobith en Pannerden¹⁴ in het verleden de Romeinen actief zijn geweest. De Rijn, de rivier waarlangs de Romeinse Limes gevestigd was, liep vroeger noordelijker. Hierdoor liggen delen van de Limes-fortificatie, die voorheen aan de zuidelijke oever lagen, nu hoogstwaarschijnlijk aan de noordelijke oever van de tegenwoordige rivier. De archeologische resten van de fortificaties zijn tot op heden niet aangetroffen. Door grote aantallen Romeinse vondsten in de regio, zoals in de Bijlandse Waard bij Lobith, kan wel aangenomen worden dat de Romeinen in het verleden in dit gebied een of meer fortificaties hebben gehad.¹⁵

3.3.3 Regio Arnhem en omstreken

Het stedelijk gebied van Arnhem en omstreken is een relatief kleine, maar belangrijke regio in de provincie Gelderland. De Romeinse Limes doorkruist de regio in het zuiden, langs de stroom van de Neder-Rijn. Op het vlak van het Romeinse Limes-erfgoed heeft de regio een belangrijke positie. Binnen de regio, in het uiterwaardenpark Meinerswijk, ligt het tot heden enige archeologische aangetoonde *Castellum* van de provincie Gelderland dat direct langs de Limes was gepositioneerd. Arnhem is echter niet de enige plaats waar sporen gevonden zijn van het Romeinse verleden. Ook in dorpen als Elst en Huissen zijn vondsten aangetroffen die duiden op Romeinse activiteiten.¹⁶

¹¹ Mijn Gelderland 2018: <https://mijngelderland.nl/search#!?currentPage=1>

¹² Mijn Gelderland 2012, 1-2.

¹³ Breeze *et al.* 2018, 107.

¹⁴ Porreij-Lyklema/Van der Veen 2016, 20.

¹⁵ Romeinse Limes Nederland 2017: <https://www.romeinselimes.nl/wat-is-de-romeinse-limes/plaatsen/bijlandse-waard>

¹⁶ Heunks/van Hemmen 2006, 4, 19, 21-22.

3.3.4 Regio Rijk van Nijmegen

De regio Rijk van Nijmegen is een gebied dat op het vlak van het Romeinse verleden nationaal bekend is. Nijmegen is samen met steden zoals Maastricht (Limburg) en Voorburg (Zuid-Holland) een van de weinige steden in Nederland die een Romeins verleden kennen. De stad wordt dan ook veelal geaccepteerd als een van de oudste steden van Nederland, zo niet de oudste stad.

In de regio Rijk van Nijmegen is veel archeologisch bewijs aangetroffen van Romeinse activiteiten in het verleden, waaronder verschillende fortificaties, grafvelden, waterwerken, nederzettingen en een midden/laat-Romeinse stad. Deze archeologische sites zijn niet alleen binnen de stadsgrenzen aangetroffen, maar ook nabij omringende dorpen, zoals Berg en Dal, Heumen en Wijchen.

3.3.5 Regio Rivierenland

Het Rivierenland van Gelderland is een soms wat vergeten, maar erg belangrijke regio binnen het Romeinse Limes-erfgoed van de provincie Gelderland. Bij meerdere plaatsen in deze regio, zoals Maurik¹⁷ en Kesteren, zijn belangrijke archeologische aanwijzingen gevonden voor grootschalige Romeinse activiteit langs de oude rijksgrens. Hoewel geen concreet archeologisch bewijs is gevonden van Romeinse grensfortificaties, moet er zeker niet van uitgegaan worden dat dit wijst op een geringe aanwezigheid van de Romeinen in deze regio.

Ten tijde van de Romeinse periode vormden grote delen van de hedendaagse regio Rivierenland “Batavia”, naar het Nederlands vertaald uit het Latijn als “het land der Bataven”.¹⁸

3.3.6 Regio Veluwe

De Veluwe is een spannende, maar tot op heden onbekende regio op gebied van het Romeinse verleden van Gelderland. Over de Romeinse activiteit in het gebied is vrij weinig bekend. Vastgesteld is echter dat de Romeinen zich hebben begeven in de regio. De meest voorname aanwijzing voor dit feit is de aanwezigheid van een Romeins marskamp op de heidegronden van Ermelo, op de Noordelijke Veluwe.¹⁹ Dit marskamp heeft waarschijnlijk zes tot achtduizend Romeinse troepen gehuisvest.

¹⁷ Romeinse Limes Nederland 2017: <https://www.romeinselimes.nl/wat-is-de-romeinse-limes/plaatsen/maurik>

¹⁸ De Groot/Molewijk 2007, 13.

¹⁹ Van der Heijden 2017: <https://historiek.net/het-romeinse-marskamp-op-de-hei-bij-ermelo/66640/>

Hoofdstuk 4 - Achtergronden

4.1 | Achtergrondonderwerpen

Om een beter begrip te krijgen van de publieksvisualisatie van de Romeinse Limes in Gelderland, is het belangrijk om eerst kort in te gaan op de geschiedenis van de rijksgrens. Wanneer de Romeinse periode in de Gelderse geschiedenis begint en wat de rol van de Romeinse Limes precies is, zijn twee onderwerpen die dienen uitgelicht te worden om beter begrip te krijgen van de thema's die in het onderzoek spelen. Naast de Romeinse geschiedenis van Gelderland en de Limes wordt ingegaan op andere onderwerpen die op de achtergrond van het onderzoek een rol speelden. Een voorbeeld hiervan is de UNESCO-Werelderfgoednominatie.

In de volgende paragrafen worden deze geschiedenis en deze achterliggende thema's afzonderlijk uitgelicht in beknopte samenvattingen. Hierbij wordt vooral gefocust op de aspecten van de onderwerpen die sterk samenhangen met het onderzoek. Eventuele details die niet relevant zijn voor dit onderzoek zijn niet behandeld.

4.2 | Het Romeinse rijk en de Limes

4.2.1 De opkomst van Rome als grootmacht

Het Romeinse Rijk begon haar bestaan als een stadstaatje in de 7^e eeuw voor Christus aan de rivier de *Tiber*.²⁰ Deze stadstaat werd door de eeuwen heen geregeerd door een reeks van Romeinse koningen die elkaar opvolgden. Na de verbanning van de Romeinse koning *Lucius Tarquinius Superbus*, stichtte het Romeinse volk de Romeinse Republiek in 509 voor Christus. Vanaf de stichting van de republiek nam de macht en invloedssfeer van de Romeinen in de eeuwen die volgden zeer toe.²¹ Vele oorlogen volgden tussen de Romeinen en haar buurvölker, zoals met de Etrusken in het noorden en de Samnieten en Griekse kolonisten die zich in Zuid-Italië hadden gevestigd. Door een verfijnde strategie in oorlogvoering bleek Rome erg succesvol.²² Na de verovering van het Apennijnse schiereiland, zocht Rome confrontatie met concurrerende naties in Europa, Afrika en Zuidwest Azië. Rome veroverde onder meer de Griekse staten en het Iberische schiereiland. Wellicht een van meest iconische overwinningen van de Romeinse republiek was de massale vernietiging van aartsvijand *Carthago* in 146 voor Christus, een Fenicische stadstaat in het hedendaagse Tunesië.²³

Het Romeinse Rijk was op zijn grootst onder het bewind van de Romeinse keizers, die sinds *Augustus'* benoeming als keizer in 27 voor Christus regeerden over het Rijk.²⁴ Het Romeinse Keizerrijk kende haar grootste omvang aan het einde van de heerschappij van *Keizer Trajanus'* in 117 na Christus. Ten tijde van deze periode omsloot het rijk de gehele Middellandse Zee en was de totale rijksgrens bijna 7000 kilometer lang.²⁵

²⁰ Kleiner 2016, 32.

²¹ Roberts 2004, 362.

²² Kleiner 2016, 33.

²³ Penrose 2005, 54-55.

²⁴ Kleiner 2016, 91-92.

²⁵ Van der Heijden 2016, 8.

- Figuur 4: Kaart van het Romeinse Rijk op zijn grootste omvang in 117 na Christus.-

De Limes liep door drie verschillende continenten en op deze wijze ook door vele verschillende typen landschappen. Van de noordelijke grens in het koude en natte *Brittannië* en *Germania* (Verenigd Koninkrijk, Nederland en Duitsland) tot de zuidelijke grens aan de rand van de Saharawoestijn (Egypte, Libië, Algerije etc.). Om in te spelen op regionale omstandigheden en de stabiliteit van het Romeinse Rijk te behouden tegen vijandige volkeren, werden de rijksgrenzen strategisch bepaald. Naast de verdediging van de rijksgrenzen, was de militaire infrastructuur ook bedoeld om controle te houden op de lokale omgeving binnen het Rijk.²⁶

In de grensverdediging maakten de Romeinen tactisch gebruik van het landschap en probeerden ze zoveel mogelijk natuurlijke grenzen te gebruiken. Voorbeelden hiervan zijn te zien in de begrenzings van *Germania* die grotendeels uit rivieren bestond of de grenzen van *Assyria* waar strategisch gebruik gemaakt werd van het moeilijk doorkruisbare woestijnlandschap.

Desondanks waren deze doordachte geografische plaatsingen niet voldoende om het Rijk te beschermen tegen vijandige volken aan de andere zijde van de grens. Om de rijksgrenzen te verdedigen moest in de grensgebieden een grootschalig militair infrastructuursysteem worden opgebouwd. Dit militaire infrastructuursysteem kennen wij vandaag de dag als de *Limes*.

4.2.2 Oorsprong van de term 'Limes'

'Limes' of 'De Limes' is een term waar mensen niet snel een betekenis aan kunnen koppelen. Over de term zelf is in het verleden veel gediscussieerd. Men beweerde dat *Limes*, wat in het Latijn een "Door greppel gevormde grenslijn" of "Grens tussen twee stukken land" betekent²⁷, door de Romeinen voor het eerst gebruikt werd vanwege een gebruik van de term door de schrijver *Tacitus*. Hij gebruikte de term om de Romeinse Rijksgrens aan te duiden, in plaats van de toen gebruikelijke term *Finis*.²⁸ De term *Limes* betekende in deze context een weg langs de rijksgrens die militaire structuren met elkaar verbond, zoals forten en wachttorens.

²⁶ Breeze et al. 2018, 107.

²⁷ Muller/Renkema 1970, 523.

²⁸ Bechert/Willems 1995, 7-11.

Sommige deskundigen kunnen zich echter niet vinden in deze theorie. Critici wijzen op het feit dat de term in gebruik is genomen door recente historici vanwege haar Latijnse uitstraling, maar dat toentertijd Romeinen zelf deze term nooit gebruikt hebben.²⁹ In de context van dit onderzoek is deze discussie geen belangrijk focuspunt. De meest voorname reden hiervoor is dat met de term *Limes* in het geval van beide theorieën tegenwoordig de rijksgrenzen van het Romeinse Rijk bedoeld worden.

-Figuur 5: De Konrad Peutingerkaart.-

4.3 | De Nedergermaanse Limes & Gelderland

4.3.1 Opdeling Romeinse Rijksgrenzen

De *Limes* valt in verschillende delen op te delen op basis van de geografische ligging van de grenzen. Zo vindt men in Zuidwest-Azië de Arabische Limes, in het noorden van Engeland de Britse Limes (internationaal beter bekend als 'Hadrian's Wall'³⁰) en vindt men in Nederland en West-Duitsland de Nedergermaanse Limes. Dit laatstgenoemde grensdeel in de provincie Gelderland vormt het onderwerp van dit onderzoek.

De Nedergermaanse Limes is een reeks aan Romeinse forten, wegen, wachttorens, nederzettingen en productiecentra aan de zuidelijke oever van de Rijn. De Nedergermaanse Limes, gezien van oost naar west, begint in de Duitse deelstaat Rheinland-Pfalz ter hoogte van de plaats Bad-Hönningen en eindigt in de Noordzee bij Katwijk aan Zee in de provincie Zuid-Holland. De Nedergermaanse Limes vormde de grens tussen twee Romeinse provincies, *Germania Superior* en *Germania Inferior*, en *Magna Germania*, het land der vrije Germanen.

4.3.2 De Nedergermaanse Limes in Gelderland

De Nedergermaanse Limes in Gelderland kreeg hoogstwaarschijnlijk voor het eerst zijn fysieke vorm onder het bewind van keizer *Caligula*, die regeerde van 37 tot 41 na Christus.³¹ *Caligula* had voor ogen *Britannia* te veroveren en gaf hiervoor als voorbereiding opdracht om de toevoerweg van het leger, de rivier de Rijn, te verdedigen. Dit legde de basis voor de permanentere grensverdediging, die onder het bewind van Claudius tussen 41 en 50 na Christus werd aangelegd. Tijdens deze periode werden meerdere kleine militaire campagnes georganiseerd tegen de Chauken en Friezen; lokale volken gevestigd in de regio's die hedendaags bekend staan als West- en Noord-Nederland en Noord-Duitsland.

²⁹ Spring 2015, 303-307.

³⁰ Breeze 2006, 3-5.

³¹ Van der Heijden 2016, 9-19.

De Nedergermaanse Limes kende in de jaren 60 en 70 van de 1ste eeuw na Christus een moeilijke tijd. Na het wanbeleid van keizer Nero en zijn dood in 68 na Christus, brak er chaos uit in het Romeinse Rijk. Vier heersers eisten het Romeinse keizerschap voor zichzelf op, waarop het vierkeizerjaar aanbrak en door grote ontevredenheid op verschillende plekken in het Rijk burgeroorlogen uitbraken. Zo ontketende zich in 69 na Christus in de provincie *Germania Inferior* de Bataafse Opstand. Deze werd geleid door de Romeinse-Bataaf *Jullius Civilis*. Verschillende aanleidingen zijn te noemen voor de opstand, bijvoorbeeld de inperking van de macht van de Bataafse elite, het steeds zwaarder drukkende rekruteringsregime en een streven van het Bataafse volk naar een autonome status.³²

-Figuur 6: 'De Bataven verslaan de Romeinen bij de Rijn', een schilderij van Otto van Veen (1613).-

Tijdens de opstand werden meerdere forten langs de Nedergermaanse Limes in *Germania Inferior* tot de grond toe afgebrand. Of dit het werk is van de Bataafse rebellen of van de Romeinen zelf, om geen fortificaties in de handen te laten vallen van de Bataven, valt niet met zekerheid te zeggen.

Verschillende gevechten tussen de Bataven en de Romeinen vonden plaats bij de Romeinse fortificatie te Nijmegen en in de hedendaagse Betuwe. De Romeinse nederzetting bij Nijmegen, *Oppidum Batavorum*, werd volledig afgebrand aan het einde van de opstand. De verschillende opstanden werden met groot geweld neergeslagen met de aantreding van Vespasianus als keizer, een hoogstaande Romeinse militair uit de Romeinse provincie *Judea*.³³ Hij werd in 69 na Christus door de legioenen in het oosten van het Romeinse Rijk uitgeroepen als keizer. Hij trad na de executie van *Vitellius* in Rome aan als nieuwe Romeinse keizer.

In de decennia die volgden brak een periode van vrede aan, waarin de fortificatie van de Nedergermaanse Limes in de regio werden herbouwd. Een nieuw *Castra* werd op de Hunerberg door het Tiende Legioen in het begin van de jaren '70 opgetrokken uit steen, in plaats van het voorheen gebruikelijke hout.³⁴ Onder Keizer *Trajanus* bloeide in het hedendaagse Nijmegen-West een nieuwe Romeinse stad op: *Ulpia Noviomagus*. Deze nederzetting kreeg in de 2e eeuw na Christus marktrechten toegewezen door *Trajanus*, waardoor de stad kon uitgroeien tot een invloedrijk handelscentrum in de regio. De nederzetting heette voorheen waarschijnlijk alleen *Noviomagus*, waar later de familienaam van Keizer *Trajanus*, *Ulpia*, aan is toegevoegd.³⁵

³² Lendering/Bosman 2010, 147-170.

³³ Roberts 2004, 362.

³⁴ Willems/Van Enckevort 2009, 9-16, 69-79.

³⁵ Buijtendorp 2017, 99-107.

-Figuur 7: Een reconstructietekening van Ulpia Noviomagus in 180 na Christus. Getekend door Peter Nuyten.-

Aan het begin van de 4e eeuw na Christus raakte het Romeinse Rijk verwickeld in verschillende politieke crisissen. Een gevolg hiervan was dat vele legereenheden langs de buitenste rijksgrenzen worden teruggeroepen naar Rome; zo ook die langs de Nedergermaanse Limes. Vele fortificaties werden verlaten en raakten in verval. Op deze wijze verloren de Romeinen langzamerhand hun politieke en militaire invloed in de grensstreken.

De laatste opbloei van de Nedergermaanse Limes in Gelderland vond plaats onder de heerschappij van *Valentinianus*, die van 364 tot 375 na Christus regeerde.³⁶ De versterkingen die werden toegepast waren om invallen van de Alamannen te weren, een verbond van Germaanse stammen hoogstwaarschijnlijk afkomstig uit het hedendaagse Zuidwest Duitsland en het noorden van Zwitserland.³⁷ De grensfortificaties werden aangescherpt door de aanleg van hoge aarden wallen en verstevigingen van de forten.

Men is er nog niet over uit wanneer de Romeinse periode in Nederland, maar ook in Gelderland, eindigde. Het jaar 450 na Christus is het meest gekozen jaartal als het einde van de Romeinse heerschappij in Noordwest-Europa. In dat jaar veroveren de Franken *Colonia Claudia Ara Agrippinensium* (het hedendaagse Keulen) definitief op de Romeinen. De stad diende als hoofdstad en bestuurscentrum voor de toenmalige provincie *Germania Secunda*. Ondanks dat de Romeinse provincie grotendeels uit elkaar gevallen was, gaat men ervan uit dat de provincie definitief uiteenviel met de val van de hoofdstad.

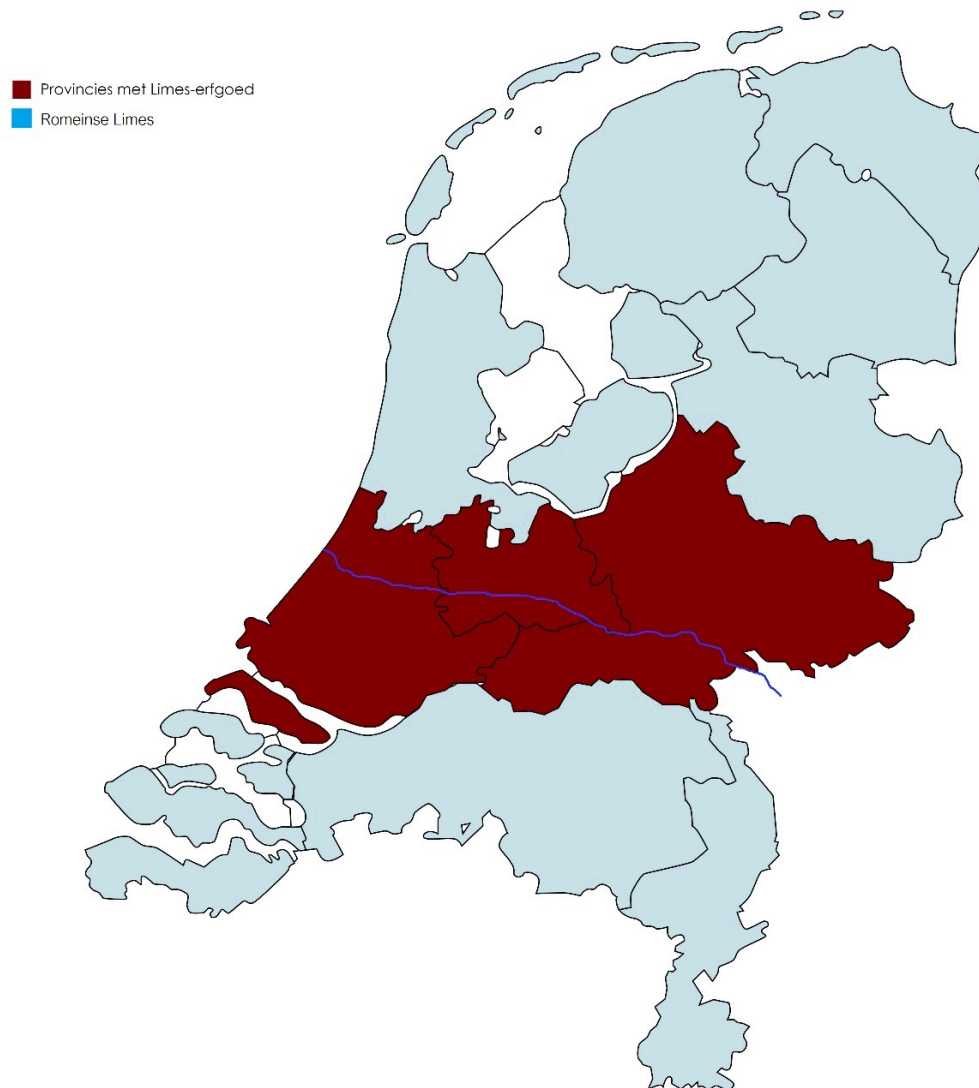
Hoewel dat jaartal (450 na Christus) verbonden is aan de val van de Romeinse provincie, kan met grote waarschijnlijkheid gezegd worden dat de overgang van het Romeinse Rijk naar het Frankische rijk een stuk minder abrupt is verlopen. Hoogstwaarschijnlijk is er al sprake geweest van culturele en politieke verandering vóór 450 na Christus. De de-romanisering van de noordelijke Romeinse provincies verliep waarschijnlijk meer als een geleidelijk proces dan een abrupte overgang.

³⁶ Van der Heijden 2016, 20-37.

³⁷ Geuenich 1997, 73-78.

4.3.3 Interprovinciaal erfgoed

In dit onderzoek wordt gesproken over de provincie Gelderland, maar dit is niet de enige Nederlandse provincie met Romeins Limes-erfgoed. Gelderland deelt dit namelijk met de provincies Utrecht en Zuid-Holland. Delen van zowel Zuid-Holland als Utrecht waren in het verleden onderdeel van de Romeinse provincie *Germania Inferior*. De Rijn, de Romeinse Limes, loopt door deze provincies en was net zoals in Gelderland voorzien van grensfortificaties. Voorbeelden van bekende fortificaties in Utrecht en Zuid-Holland zijn onder meer *Castellum Fectio* in Vechten, *Castellum Hoge Woerd* nabij Utrecht en *Castellum Matilo* in Leiden.

-Figuur 8: Een schematische kaartweergave van Nederlandse provincies met Limes-erfgoed.-

4.4 | Erfgoed & Wetgeving

4.4.1 Nationaal erfgoedbeleid

Om begrip te krijgen van de hedendaagse en toekomstige nationale en internationale erfgoedstatus van de Nederlandse Romeinse Limes, is het belangrijk om beknopt te kijken naar hoe erfgoed wordt georganiseerd op bestuurlijk niveau. Hierbij wordt de focus gelegd op de wetgeving die in Nederland van kracht is op het gebied van erfgoed en factoren die van invloed zijn op deze wetgeving, bijvoorbeeld van Europees Beleid.

In de Nederlandse wetgeving zijn meerdere maatregelen opgenomen om erfgoed, zowel bovengronds als ondergronds, materieel of immaterieel, te beschermen. Deze wetten zijn gericht op verschillende factoren die erfgoed in enige vorm zou kunnen bedreigen. Met zekerheid kan gezegd worden dat de erfgoedwet hierin de belangrijkste rol speelt.

Op 10 juni 2013 werd in een brief door de toenmalige minister van onderwijs, cultuur en wetenschap, Jette Bussemaker, bekend gemaakt dat er een nieuwe wet zou komen op het vlak van erfgoed. Op 11 december 2014 werd namens Koning Willem-Alexander bij de Tweede Kamer het wetsvoorstel ingediend voor “Bundeling en aanpassing van regels op het terrein van cultureel erfgoed (erfgoedwet)”.³⁸ De wet werd goedgekeurd in december 2015 en werd van kracht per 1 juli 2016. De wet verving hierdoor zes voorafgaande wetten:

- *Monumentenwet 1988*
- *Wet verzelfstandiging rijksmuseumse diensten*
- *Wet tot behoud van cultuurbezit*
- *Wet tot teruggave cultuurgoederen uit bezet gebied*
- *Uitvoeringswet UNESCO-verdrag 1970 over onrechtmatige invoer, uitvoer of eigendomsoverdracht van cultuurgoederen*
- *Regeling materieel beheer museale voorwerpen*

Aanleiding voor het wetsvoorstel was het in elkaar overlopen van verschillende wetten, blijkend uit de museumbrief van de minister.³⁹ Vanwege organisatorische redenen en het creëren van een overzichtelijke regelgeving is uiteindelijk gekozen voor één erfgoedwet die al deze overlappingsen bij elkaar brengt.

4.4.2 Verdrag van Valletta

Een belangrijke doorbraak op het vlak van wetgeving en uitdaging van erfgoed vond plaats in de jaren '90 van de vorige eeuw. Op 16 januari 1992 werden door de leden van de Raad van Europa in Valletta, de hoofdstad van Malta, het “Verdrag van Valletta”, ook wel het “Verdrag van Malta” genoemd, ondertekend.⁴⁰ Het verdrag was erop gericht om het Europese cultureel erfgoed in de bodem te behouden voor de toekomst. De Raad van Europa uitte hierover, geparafraseerd: Erkenning van het Europese archeologische erfgoed, die bewijs vormt voor de Europese geschiedenis, ernstig bedreigd wordt door verval vanwege een groeiend aantal planologische ontwikkelingen, risico's veroorzaakt door de natuur, niet-wetenschappelijke opgravingen en een onvoldoende draagvlak bij het algemene publiek. Om deze doelen te realiseren, zijn in het verdrag enkele kernpunten opgenomen om dit te waarborgen.

³⁸ Tweede kamer der Staten-Generaal 2014: <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-34109-3.html>

³⁹ Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap 2013, 1-12.

⁴⁰ Raad van Europa 1992, 1-8.

Hierop volgend zijn de punten uit het verdrag die het meest relevant zijn voor dit onderzoek beknopt weergegeven:

- *Bescherming van Archeologisch erfgoed in de bodem (ook wel bekend als “Behoud In Situ”) door middel van het aanwijzen van beschermde monumenten of gebieden.*
- *De verantwoordelijke overheid draagt de zorg voor het behoud van archeologisch erfgoed.*
- *Archeologisch erfgoed moet meer uitgedragen worden naar het publiek in de samenleving voor het creëren van bewustzijn en een draagvlak voor de waarde van dit erfgoed.*

De afspraken die in het Verdrag van Malta zijn gemaakt en door Nederland in 1992 werden ondertekend, zijn door alle ondertekende partijen apart geratificeerd in eigen nationale wetgeving. Nederland deed dit in 2007 door de afspraken op te nemen in de Wet op Archeologische Monumentenzorg (afgekort als WAMz 2007), een vervolgwet met aanvullingen op de monumentenwet van 1988.

De inhoud van de monumentenwet 1988 en de WAMz 2007 wordt sindsdien ingedeeld in twee nieuwe wetten: de Erfgoedwet van 2016 en de toekomstige Omgevingswet van 2021.⁴¹ Regels omtrent erfgoed zelf, bijvoorbeeld de opslag van archeologische vondsten in depots en het aanwijzen van archeologische rijksmonumenten, vallen sinds 1 januari 2016 onder de Erfgoedwet.⁴² Regels over bijvoorbeeld de bescherming van dorps- en stadsgezichten, gemeentelijke monumenten en werelderfgoed worden vanaf 1 januari 2021 opgenomen in de Omgevingswet.⁴³

⁴¹ Gemeente.nu 2017: <https://www.gemeente.nu/ruimte-milieu/omgevingswet/omgevingswet-2021-kracht/>

⁴² Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed 2014: <https://cultureelerfgoed.nl/dossiers/erfgoedwet>

⁴³ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed 2017: <https://cultureelerfgoed.nl/dossiers/omgevingswet/cultureel-erfgoed-in-de-omgevingswet>

4.5 | UNESCO & Werelderfgoednominering

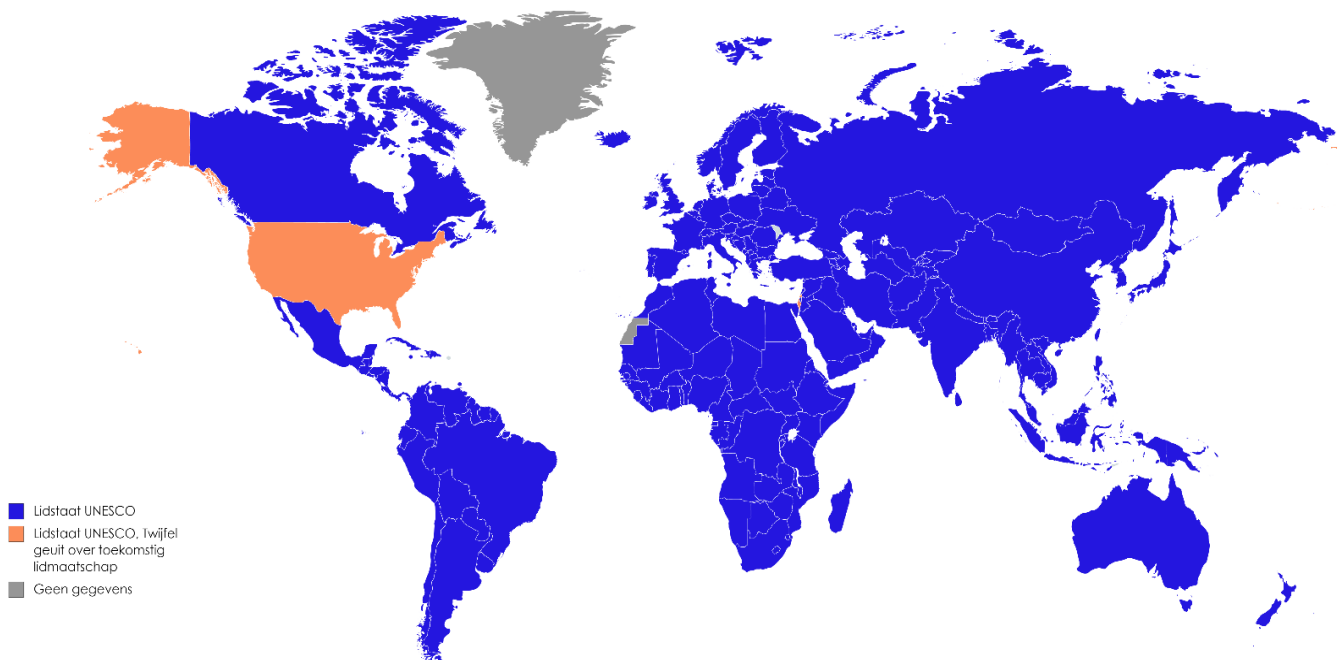
4.5.1 UNESCO

Het jaar 1945 wordt gezien als het geboortjaar van de 'United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation', afgekort als 'UNESCO'. Een door oorlog verscheurd Europa streefde in de nasleep van twee wereldoorlogen naar vrede en stabiliteit en wilde onherroepelijk garanderen dat een dergelijk conflict nooit meer zou plaatsvinden op het continent en de wereld daarbuiten. Men kreeg het idee dat door middel van een universele organisatie, handelend met een culturele en educatieve ambitie, een 'oprechte cultuur van vrede' omarmt zou kunnen worden en op deze manier een continent zonder geweld zou kunnen waarborgen. Deze toekomstige organisatie werd dan ook gezien als een vestiging van een 'Intellectuele en morele solidariteit van de mens'.⁴⁴

Van 1 tot 16 november 1945 namen ruim 40 landen deel aan de conferentie voor de oprichting van de 'Educational and Cultural Organisation' (ECO/CONF) in Londen. Aan het eind van deze conferentie, op 16 november 1945, werd door 37 landen 'UNESCO' opgericht. Sindsdien is de organisatie aanzienlijk gegroeid en is vrijwel elke staat ter wereld lid.⁴⁵

-Figuur 10 & 11: Logo's van de UNESCO en van het UNESCO Werelderfgoed.-

-Figuur 12: Kaartweergave van de lidstaten van UNESCO wereldwijd.-

⁴⁴ UNESCO 2003: <http://www.unesco.org/new/en/unesco/about-us/who-we-are/history/>

⁴⁵ UNESCO 2013: http://www.unesco.org/eri/cp/ListeMS_Indicators.asp

4.5.2 De Werelderfgoedlijst

Tijdens de Werelderfgoed conventie van 1972 werd de UNESCO 'Commissie voor het Werelderfgoed' en de UNESCO 'Werelderfgoedlijst' opgericht.⁴⁶ Een van de aanleidingen voor deze oprichting was een eerdere UNESCO-campagne in de jaren '60 van de 20^e eeuw betreffende de veiligstelling van de *Abu Simbel* tempel in Egypte, die als zeer succesvol werd geacht. Als gevolg van de bouw van de Aswandam zouden verschillende historische sites, waaronder de *Abu Simbel* tempel, overstromen door de stijging van de waterspiegel van het *Nassermeer*. UNESCO organiseerde een campagne waarbij de tempel zorgvuldig uit elkaar werd gehaald. De tempel werd vervolgens 200 meter verplaatst en werd op deze locatie weer in elkaar gezet.⁴⁷

Deze campagne vormde een prominent aanknopingspunt om erfgoed van culturele en natuurlijke aard te gaan beschermen en behouden. Het Werelderfgoed verdrag uit 1972 wordt dan ook vaak beschouwd als het meest bekende en belangrijkste werk van UNESCO. Sinds de oprichting van de lijst houdt de commissie voor het Werelderfgoed zich bezig met benoemen, behouden en beschermen van cultureel en natuurlijk erfgoed. Om dit te kunnen handhaven, wordt gehandeld volgens de strategie, genaamd 'The Five C's': 'Credibility, Conservation, Capacity-building, Communication and Communities'.⁴⁸

Momenteel (uitgaand van mei 2018) bevinden zich 1073 sites op de UNESCO Werelderfgoedlijst die zijn onderverdeeld in drie verschillende categorieën:

- *Erfgoed van culturele aard*
- *Erfgoed van natuurlijke aard*
- *Erfgoed van zowel culturele als natuurlijke aard*

-Figuur 12: Overzichtskaart met alle ingeschreven Werelderfgoeden van de UNESCO Werelderfgoedlijst.-

⁴⁶ UNESCO 2001: <https://whc.unesco.org/en/conventiontext/>

⁴⁷ Allais 2013, 6-13.

⁴⁸ UNESCO 2016: <https://whc.unesco.org/en/convention/>

4.5.3 Nominatieproces Werelderfgoedlijst

In het geval dat een land erfgoed wil laten plaatsen op de Werelderfgoedlijst, gelden enkele regels en vereisten, die door UNESCO zijn opgesteld.⁴⁹ Allereerst moet een erfgoed op een tijdelijke, nationale erfgoedlijst geplaatst worden, voordat het mag aangedragen worden voor de Werelderfgoedlijst. Op deze tijdelijke lijst staat nationaal erfgoed waarbij de intentie is deze in de toekomst voor te dragen voor de UNESCO-Werelderfgoedlijst. Erfgoed dat zich op het grondgebied van meerdere naties bevindt, kan door de betrokken landen gezamenlijk aangedragen worden voor de UNESCO-Werelderfgoedlijst.

Zodra de plaatsing op een nationale erfgoedlijst is voltooid, kan het officiële nominatieproces van start gaan. Vanuit UNESCO wordt van een land verwacht dat zij een nominatiedossier opstelt over het te nomineren erfgoed. In dit nominatiedossier worden verschillende onderdelen behandeld. Zo wordt vereist dat een beschrijving van de waarde(n) van het erfgoed, voorzien van een argumentatie waarom dit erfgoed ‘uniek’ is vergeleken met ander internationaal erfgoed, aangeleverd wordt. Deze beschrijving moet zijn gebaseerd op wetenschappelijk onderzoek. Daarnaast moet in het dossier worden aangegeven dat het land de garantie wil geven voor het behoud van het erfgoed en op welke wijze dit gedaan wordt.

Na afronding van het nominatiedossier wordt deze aangeleverd bij het Werelderfgoedcentrum van UNESCO in Parijs, waar wordt beoordeeld of het nominatiedossier compleet is. Is dit het geval, dan wordt de nominatie gecontroleerd door twee adviserende partijen: het ‘*International Council on Monuments and Sites*’ (ICOMOS), gespecialiseerd in cultureel erfgoed, en aan de ‘*International Union for Conservation of Nature and Natural Resources*’ (IUCN), gespecialiseerd in natuurlijk erfgoed. Deze organisaties controleren of de nominaties legitiem zijn en of zij voldoen aan de criteria.

Sinds 2005 hanteert UNESCO het ‘tien criteria principe’. Dit principe, zoals de titel al aangeeft, bestaat uit tien criteria waarvan een erfgoed aan minimaal een van deze punten moet voldoen. De criteria zijn opgedeeld in vier natuurlijke vereisten en zes culturele vereisten.⁵⁰ De tien criteria zijn door UNESCO als volgt opgesteld:

“

- I. *Het erfgoed vertegenwoordigt een meesterwerk van een creatief menselijk genie*
- II. *Het erfgoed stelt een belangrijke interactie van menselijke waarden ten toon, gedurende een tijdspanne of binnen een cultureel gedeelte van de wereld, voor ontwikkelingen in architectuur of technologie, monumentale kunsten, stadsontwerp of landschapsinrichting*
- III. *Het erfgoed draagt een unieke, of op zijn minst een exceptionele getuigenis van een culturele traditie of een samenleving, welke nog voortleeft of is verdwenen*
- IV. *Het erfgoed is een bijzonder voorbeeld van een type gebouw of architectonische of technologische samenstelling van een landschap, welke significante stappen in de menselijke geschiedenis voorstelt*
- V. *Het erfgoed is een bijzonder voorbeeld van een traditionele menselijke bewoning of landgebruik, welke een cultuur (of culturen) vertegenwoordigt. Bijzonder wanneer het kwetsbaar is geworden ten gevolge van onomkeerbare veranderingen*

⁴⁹ Stichting Werelderfgoed Nederland 2014, 1-2.

⁵⁰ UNESCO 2001: <https://whc.unesco.org/en/criteria/>

- VI. *Het erfgoed is direct of zijdelings geassocieerd met gebeurtenissen of levende tradities, met ideeën, of geloof, met artistieke en literaire werken of bijzonder universele betekenis (het Werelderfgoedcomité beschouwt dit criterium alleen toepasbaar in bijzondere omstandigheden en alleen in verbinding met een ander cultureel of natuurlijk criterium op de lijst)*
- VII. *Het erfgoed is een voorbeeld van belangrijke stappen in de geschiedenis van de aarde*
- VIII. *Het erfgoed vertegenwoordigt lopende ecologische en biologische processen*
- IX. *Het erfgoed herbergt de belangrijkste natuurlijke onderkomens voor het behoud van globale significante biodiversiteit*
- X. *Het erfgoed is een gebied met een exceptionele natuurlijke schoonheid.*

“

In het geval dat het te nomineren erfgoed aan een van deze eisen voldoet en het nominatiedossier is goedgekeurd, volgt een laatste vereiste. Het voor te dragen erfgoed moet voldoen aan de ‘*Statements of Outstanding Universal Value*’, een verklaring die door het Werelderfgoedcomité van UNESCO in 2012 verplicht is gesteld. In deze verklaring wordt een aantal punten vastgelegd, waaronder een verklaring van betekenis, echtheid en integriteit. Daarnaast wordt ook kort vermeld wat het erfgoed inhoudt en hoe gegarandeerd wordt dat dit erfgoed in de toekomst blijft behouden.

Deze verklaring wordt na een evaluatieperiode uiteindelijk goedgekeurd door het Werelderfgoedcomité. Met deze goedkeuring is het nominatieproces afgerond en wordt het voorgelegd aan het Werelderfgoedcomité. Deze groep beslist tijdens de jaarlijkse ‘sessie van de commissie’ of het erfgoed definitief wordt geplaatst op de UNESCO-Werelderfgoedlijst.

-Figuur 13: Het logo van UNESCO met vlaggen van de lidstaten op de voorgrond.-

4.6 | Nominatieproces Nedergermaanse Limes

4.6.1 Oprichting Nederlandse Limes Samenwerking

In het kader van het Werelderfgoed nominatieproces van de Nedergermaanse Limes, is de Nederlandse Limes Samenwerking (ook wel afgekort als NLS) ontstaan. Het samenwerkingsverband werd opgericht als uitvoerende en sturende groep die het nominatieproces van de Nedergermaanse Limes stuurt. De Nederlandse Limes Samenwerking is verantwoordelijk voor het opstellen van het nominatiedossier en toe te zien dat het Nedergermaanse Limes-erfgoed voldoet aan de eisen die door UNESCO worden gesteld.

De NLS is gevormd door de provincies Zuid-Holland, Utrecht, Gelderland en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE). Vanuit elke provincie zit een gedeputeerde in de stuurgroep, als vertegenwoordiging van de provinciale overheden. Ook is de directeur van de RCE lid van deze stuurgroep. De stuurgroep vormt de uitvoerende macht in het nominatieproces en neemt de overkoepelende beslissingen. In het nominatieproces is de overheid, in de vorm van de provincies Zuid-Holland, Utrecht en Gelderland, eindverantwoordelijke.

Tamar Leene bekleedt in opdracht van de drie provincies de functie van ‘Programma Manager Romeinse Limes’. Haar functie is het coördineren en stimuleren van projecten die herkenbaarheid en beleefbaarheid van het Limes-erfgoed van Nederland creëren. Ze is namens de NLS het aanspreekpunt op het vlak van uitvoerende activiteiten.

De NLS heeft overeenkomsten getekend met partijen die betrokken zijn in het nominatieproces. Zo werd in 2014 een intentieverklaring getekend met gemeenten die over Limes-erfgoed binnen de gemeentegrenzen beschikken.⁵¹ In deze intentieverklaring werden samenwerkingsplannen vastgelegd tussen de NLS en de desbetreffende gemeentes. Eenzelfde soort overeenkomst werd getekend in 2015 met de betrokken overheden in Duitsland, de Duitse deelstaten Rheinland-Pfalz en Nordrhein-Westfalen.

Vanuit de NLS zijn verschillende procedures en tijdlijnen opgesteld om publiekelijk aan te geven welke stappen ondernomen zullen worden in het gehele nominatieproces. Volgens de huidige planning zijn dit de belangrijkste stappen per aangegeven jaar:

- *2017: Archeologisch onderzoek is uitgevoerd en er is een begrenzing opgesteld voor de voorgedragen terreinen.*
- *2018: Het nominatiedossier wordt geschreven en een managementplan wordt opgesteld.*
- *2019: Er is een besluitvorming over het nominatiedossier door de provincies en de ministerraad.*
- *2020: De betrokken minister biedt het nominatiedossier aan UNESCO in Parijs.*
- *2021: Besluitvorming door UNESCO op de Werelderfgoedconventie over de inschrijving van de Nedergermaanse Limes.*

In het geval van een inschrijving in de toekomst is het echter niet het eerste Limes-erfgoed dat wellicht geplaatst wordt op de UNESCO Werelderfgoedlijst. Delen van de Romeinse rijksgrens in het Verenigd Koninkrijk en Duitsland werden al in 1987 als ‘Frontiers of the Roman Empire’ op de

⁵¹ Nederlandse Limes Samenwerking 2014, 1-12.

Werelderfgoedlijst geplaatst.⁵² Later, in 2005 en 2008, werd deze inschrijving uitgebreid. De Nedergermaanse Limes zal genomineerd worden als individuele inschrijving op de Werelderfgoed lijst, maar heeft wel als doel om aan te sluiten op de huidige inschrijving op de lijst: *‘The frontiers of the Roman Empire’*.

4.6.2 Interpretatiekader Romeinse Limes

De Nederlandse Limes Samenwerking (NLS) heeft samen met de stichting Romeinse Limes Nederland (RLN) in 2016 een interpretatiekader opgesteld voor de Romeinse Limes in Nederland. Een van de directe aanleidingen hiervoor was het advies van het college van rijks-adviseurs, die de volgende kritische reactie uitte:

“Er mist een grote verhaallijn waarbinnen duidelijk is hoe de verschillende sub-verhalen zich tot elkaar verhouden. Een dergelijke verhaallijn, waarbij niet alleen het grotere verhaal, maar ook verschillende sub-verhalen een plek krijgen, kan helpen met het vergroten van de eenheid en de samenhang in het verhaal wat wij op de verschillende plekken vertellen”⁵³

De Nederlandse Limes Samenwerking is met Romeinse Limes Nederland in samenwerking gegaan om een kader te creëren waarin organisaties, bedrijven, verenigingen etc. een leidraad kunnen vinden voor het omgaan met het uitdragen van Romeins Limes-erfgoed. Het opgestelde interpretatiekader is gebaseerd op een interpretatiekader voor de Romeinse rijksgrens in het Verenigd Koninkrijk, namelijk die bij de Muur van Hadrianus. Dat *‘Interpretation Framework Hadrian’s Wall’* werd in 2011 opgesteld en is uitgekozen als inspiratie door de mate van ontwikkeling van de praktische erfgoedinterpretatie in het Verenigd Koninkrijk.⁵⁴ Er is bewust voor gekozen om de term ‘Interpretatiekader’ te gebruiken in plaats van het enkele ‘kader’. De term ‘Interpretatie’ verwijst in het geval naar het vormen van een brug tussen twee aspecten: aan de ene kant de geschiedenis, feiten en bronnen met aan de andere kant het publiek en geïnteresseerde. Interpretatie slaat op het begrijpen van het verhaal dat achter plekken en voorwerpen uit de geschiedenis ligt. Voor het creëren van een publiek draagvlak voor het Romeinse Limes-erfgoed in Nederland is dit dan ook essentieel.

In het interpretatiekader zijn enkele doelstellingen opgenomen. Het voornaamste doel is vergroten van de publieksbekendheid van de Romeinse Limes in Nederland. Hierbij wordt niet alleen gestreefd naar de erkenning van de geschiedenis van de Romeinse rijksgrens in Nederland, maar ook naar begrip hiervan. Dit sluit aan op een ander doel dat als zeer belangrijk wordt geacht: maatschappelijke betrokkenheid. Maatschappelijke betrokkenheid levert volgens het interpretatiekader voor zowel het erfgoed als het publiek vele voordelen op. Begrip over het verleden van locaties langs de oude rijksgrens kan het leven van het lokale publiek verrijken, bijvoorbeeld op het vlak van kennis over regionale geschiedenis of het versterken van hun identiteit als bewoner van de woonplaats. Dit levert op den duur op dat men dit verleden en het daarbij behorende erfgoed meer gaat koesteren en zich meer zal inspannen om dit te behouden.

Een ander belangrijk punt dat genoemd wordt is de potentie voor toerisme en recreatie. Maatschappelijke betrokkenheid kan veel opleveren op lokaal niveau, maar kan tevens op provinciaal en nationaal niveau veel betekenen. De individuele plaatsen langs de Romeinse rijksgrens kunnen een eigen maatschappelijk draagvlak vormen, maar deze plaatsen zijn daarnaast onderdeel van een groter geheel. Metaforisch gezien wordt de Romeinse Limes vaak vergeleken met een kralenketting. De verschillende kralen kunnen veel van elkaar verschillen op hun eigen unieke manier, maar de draad verbindt ze tot een geheel.

⁵² UNESCO 2009: <https://whc.unesco.org/en/list/430>

⁵³ Nederlandse Limes Samenwerking 2016, 6.

⁵⁴ Adkins/Mills 2011, 1-2.

4.6.3 Merkstrategie Romeinse Limes

In 2017 is een merkstrategie voor de Romeinse Limes in Nederland opgesteld. Opdracht hiervoor werd gegeven door de Nederlandse Limes en is uitgevoerd door *Brand: the urban agency*, een communicatiebureau uit Rotterdam, dat zich bezighoudt met het bouwen en versterken van de merkidentiteit van een bepaalde locatie. Aanleiding voor het oprichten van deze merkstrategie is het ontbreken van een landelijk kader dat partijen, zoals de gemeenten met Limes-erfgoed of organisaties die Romeins Limes-erfgoed in hun activiteitenagenda hebben, houvast kan geven in hun werkzaamheden.

De door Brand gevormde merkstrategie dient om bij te dragen aan de oplossing van een breed voorkomend probleem: *“Er bestaat geen coherent beeld van de limes in het hoofd van de gemiddelde Nederlander, waardoor het thema niet leeft bij het brede publiek”*.⁵⁵ De merkstrategie maakt onderdeel uit van een groter begrip: *Placebranding*. *Placebranding* is het proces van het beheren en uitbreiden van een beeld van een dergelijke locatie of product. *Placebranding* heeft als functie: “het managen van het beeld dat mensen hebben van een plek en het bouwen aan een naam die onderscheidend is, authentiek, betekenisvol en die herinnerd wordt”.

Doel merkstrategie

De merkstrategie is een beginnend initiatief voor een samenwerkingsverband tussen betrokken partijen van de Romeinse Limes. Het plan, dat nu voornamelijk nog als idee functioneert, dient het verhaal van de Romeinse Limes in Nederland op een eenduidige manier uit te dragen en als een geheel te presenteren naar het publiek. Hierbij wordt tevens gestreefd naar een zo breed mogelijke doelgroep die Limes-erfgoed aanspreekt, maar ook inspireert en nieuwsgierigheid opwekt. Dat vergroot de kans dat het verhaal van het Limes-erfgoed beter ‘land’ bij het publiek met als gevolg dat zij dit verder uitdraagt binnen hun persoonlijke netwerk (vrienden, familie etc.)

Om dit te kunnen bereiken zijn zogenoemde ‘verhaallijnen’ opgesteld. Deze verhaallijnen zijn gericht op de verschillende relevante doelgroepen zoals omwonenden, recreatieve bezoekers en groepen vanuit het onderwijs op excursie. Het doel van de merkstrategie van de Limes is dat het algemene publiek in 2027 bewust is van het Romeinse Limes-erfgoed, dat dit erfgoed goed beleefbaar is, en dat het een bekender onderdeel is van de geschiedenis van de Nederlandse samenleving.

⁵⁵ Nederlandse Limes Samenwerking 2017, 1-8

Communicatiestrategie

Als onderdeel van deze merkstrategie is een communicatiestrategie opgesteld dat bestaat uit zeven punten. Het heeft als doel een leidraad te vormen voor communicatie met het publiek vanuit organisaties die zich bezighouden met Romeins Limes-erfgoed. Door deze zeven punten worden alle vlakken van de communicatie met het publiek behandeld. De zeven punten zijn:

- **Proportioneel:** kies een ambitie die past bij het beschikbare budget en stel daarbij duidelijke doelen. Liever één ding goed, dan een versnipperde aanpak.
- **Persoonlijk:** zorg dat de boodschap de ontvanger raakt: wat heeft hij of zij aan de limes?
- **Deelbaar:** zorg dat de verhalen en updates makkelijk deelbaar zijn of samen met anderen tot stand komen
- **Dichtbij:** laat de boodschappen direct aansluiten op de belevingswereld van de ontvanger
- **Slim gebruik maken van bestaande middelen:** zorg dat alle bestaande middelen en kanalen, websites, social media, foldermaterialen, informatiepanelen e.d. hetzelfde verhaal vertellen
- **'Content first':** zorg dat de inhoudelijke verhalen de centrale plaats krijgen in de communicatie. Deze zijn belangrijker dan pure promotie.
- **Lange adem en laaghangend fruit:** werken aan een merk als de Romeinse Limes vereist een investering van jaren. Dat neemt niet weg dat ook al op korte termijn winst te behalen is.

Hoofdstuk 5 - Voorbereiding onderzoek

5.1 | Voorbereiding van het onderzoek

Voorafgaand aan de start van het onderzoek is een plan van aanpak opgesteld. Daarin zijn alle mogelijke voorbereidingen en strategieën beschreven die vooraf en tijdens het onderzoek uitgevoerd kunnen worden. Ze vormen de basis, of het startpunt, van het onderzoek. Het plan van aanpak speelde op deze manier verschillende belangrijke rollen in het proces en bepaalde de loop van het project.⁵⁶

Allereerst figureert het plan van aanpak als een voorbereiding op de vorming van het onderzoeksonderwerp. In het plan van aanpak zijn de achtergronden verkend die betrekking hebben op het onderzoeksonderwerp. Zo is onderzoek gedaan naar thema's zoals de UNESCO-Werelderfgoednominatie en de geschiedenis van de Gelderse Limes. Deze achtergrondthema's vormen een inhoudelijke basis en zijn vervolgens verder in het onderzoek uitgebreid onderzocht en opgenomen in het onderzoeksproduct en deze verantwoordingsrapportage.

Het tweede en belangrijkste punt, is de onderzoeksvraagstelling. Deze vraagstelling bevat de onderzoeksvragen die de koers en het doel van het onderzoek bepalen. De deelvragen, die onder de hoofdvraag zijn opgesteld, richten zich op de verschillende aspecten in het onderzoek.

Een andere functie van het plan van aanpak ten tijde van het onderzoek is het vormen een planologisch overzicht. Er is een strokenplanning opgesteld, met daarin een overzicht van de activiteiten, gesprekspunten en inleverpunten.

Ten slotte is de onderzoeksmethodiek een belangrijk punt binnen het plan van aanpak. Hierbij is vooruitgedacht over de manier waarop de onderzoeksvragen beantwoord moesten worden. Gedurende de bepaling van de onderzoeksmethodiek is gekeken naar de verschillende bekende methoden. Daaropvolgend is bepaald welke methodes de meest gedetailleerde en nuttige resultaten opleveren. Daarbij is ook rekening gehouden met welke onderzoeksmethodes het beste uitvoerbaar zijn.

5.2 | Onderzoeksstrategie

5.2.1 Voorbereiding onderzoeksmethodiek

Zoals in de paragraaf hiervoor genoemd zijn het gebruik van onderzoeksmethoden en de daaropvolgende projectactiviteiten zorgvuldig voorbereid. Deze onderzoeksmethodiek staat centraal in de onderzoeksstrategie. In de uitvoerende fase van het onderzoek zullen de in het plan van aanpak opgestelde onderzoeksmethodes toegepast worden om de gewenste onderzoeksgegevens te verkrijgen. In plan van aanpak is bepaald dat het onderzoek een inventariserende vorm aanneemt. De onderzoeksmethodes zijn verdeeld over de verschillende projectactiviteiten.

De projectactiviteiten met bijbehorende onderzoeksmethoden zijn als volgt:

- Projectactiviteit: Opstellen plan van aanpak
 - Onderzoeksmethoden:
 - Literatuurstudie onderzoeksonderwerp
 - Oriënteren onderzoeksstrategie
 - Reflecteren met opdrachtgever en onderzoek begeleiding

⁵⁶ Grit 2011, 112-113.

- Projectactiviteit: Studie naar achtergrondthema's
 - Onderzoeksmethoden:
 - Literatuurstudie achtergrondthema's

- Projectactiviteit: Inventarisatie van publieksvisualisaties
 - Onderzoeksmethoden:
 - Bureau/digitale inventarisatie publieksvisualisaties
 - Veldinventarisatie publieksvisualisaties
 - Interviews met betrokken erfgoedprofessionals
 - Literatuurstudie publieksvisualisaties

- Projectactiviteit: Verzamelen, definiëren en selecteren van typen onderzoeksgegevens
 - Onderzoeksmethoden:
 - Structureren van onderzoeksgegevens
 - Categoriseren van onderzoeksgegevens
 - Selecteren van onderzoeksgegevens

- Projectactiviteit: Verwerken van onderzoeksgegevens
 - Onderzoeksmethoden:
 - Selecteren verwerkingsprogramma
 - Creëren van onderzoeksproduct
 - Categoriseren van inhoud
 - Structureren van onderzoeksproduct

- Projectactiviteit: Verantwoorden onderzoek en afronding
 - Onderzoeksmethoden
 - Reflecteren op het onderzoek
 - Concluderen
 - Discussiëren
 - Verantwoorden

5.3 | Specificeren van het plan van aanpak

5.3.1 Aanpassingen in het plan van aanpak

Gedurende de voorbereiding van het onderzoek is een aantal aanpassingen gemaakt in het plan van aanpak tussen de eerste conceptversie en de definitieve versie. Deze aanpassingen zijn naar aanleiding van gesprekken met de begeleiders, Wouter Vos en Roel Kramer, gemaakt met als doel het onderzoek meer op het onderwerp te richten en realistisch uitvoerbaar te maken. Zo zijn verscheidene keren aanpassingen gemaakt in de onderzoeksvraagstelling, het onderzoekskader, de planning en de voorbereiding van de onderzoeksmethodiek. De conceptversies van het plan van aanpak zijn met zowel Wouter Vos als Roel Kramer doorgenomen en besproken. Op basis van hun opmerkingen zijn verdere aanpassingen uitgevoerd.

Belangrijke punten van aandacht waren de onderzoeksvraagstelling en het onderzoekskader. In de eerste conceptversies waren deze elementen te breed geformuleerd. Een voorbeeld hiervan is dat in de beginfase van het proces onderzoek gedaan zou worden naar zowel de publiekvisualisatie van de Romeinse Limes in Gelderland, als een gedetailleerd onderzoek naar de onderlinge verhoudingen tussen partijen die zich bezighouden met dit erfgoed in Gelderland. De begeleiders spraken op dit punt hun twijfel uit of dit binnen de tijdsperiode en de vereisten van het onderzoek vanuit Saxion, wel haalbaar zou zijn. Deze twijfel werd met de begeleiders gedeeld. Naar aanleiding van het gesprek werd bepaald dat het onderzoek gericht werd op de publiekvisualisatie van de Romeinse Limes en niet op onderlinge verhoudingen in het erfgoednetwerk van Gelderland.

Een ander punt dat uitgelicht kan worden uit de feedback was het specificeren van de onderzoeksvragen. Deze waren vaak nog te algemeen of bevatten te veel informatie. Er werd aangeraden om deze vragen op te delen in meerdere deelvragen of de deelvragen op een andere wijze te formuleren.

De adviezen zijn uiteindelijk overgenomen en de onderzoeksvragen zijn opnieuw geformuleerd. In deze fase is een kleiner aantal deelvragen geformuleerd, die specifiek gericht zijn op een enkel onderwerp. Tevens is gekeken naar de onderzoeksgrenzen en naar de grootte van het onderzoekskader. Er is gekozen bepaalde onderwerpen die voorheen bij het onderzoek waren betrokken, uit te sluiten. Zo is besloten dat het onderzoek naar netwerkrelaties tussen betrokken partijen een te groot onderwerp was voor het onderzoek en een onderzoek op zichzelf zou zijn.

Hoofdstuk 6 - Uitvoering onderzoek

6.1 | Algemeen

Na de afronding en de goedkeuring van de voorbereiding van het onderzoek vanuit Saxion en Erfgoed Gelderland is de uitvoerende fase van het onderzoek van start gegaan. In de uitvoerende fase zijn zoveel mogelijk de onderzoeksmethodes aangehouden die in het plan van aanpak vermeld staan. In het gebruik ervan zijn soms keuzes gemaakt die afwijken van de in het plan van aanpak vermelde onderzoeksmethoden. Deze keuzes worden verantwoord in paragraaf 6.5 'Verantwoording Afwijkende Keuzes'. De verschillende onderzoeksmethoden die zijn toegepast in de uitvoering van het onderzoek worden per methode in detail en chronologisch beschreven in de volgende paragrafen.

6.2 | Bureau-inventarisatie

6.2.1. Literatuurstudie

De eerste projectactiviteit, die plaatsvond in de uitvoerende fase van het onderzoek, was de literatuurstudie. Het doel van de literatuurstudie was het verkrijgen van meer informatie over de onderwerpen die op de achtergrond van het onderzoek spelen. Ten tijde van de literatuurstudie is onderzoek gedaan naar de thema's 'de Limes als begrip', 'de Limes in Gelderland', 'UNESCO', 'wetgeving & beleid'.⁵⁷ In de literatuurstudie is gelet op een bepaalde diversiteit aan perspectieven van de onderzoekgegevens. Wat hiermee bedoeld wordt, is dat niet alleen gekeken is naar publicaties met een archeologisch perspectief, maar ook naar publicaties die vanuit historisch of beleidsmatig perspectief zijn geschreven.

Het eerste onderwerp dat in de literatuurstudie is onderzocht, is de algemene geschiedenis van de Limes en het begrip. In de literatuurstudie is onderzoek gedaan naar de geschiedenis van het Romeinse Rijk en de totstandkoming van de ver uitgestrekte grenzen. Onder het thema UNESCO zijn verschillende onderwerpen onderzocht. Zo is onderzoek gedaan naar de oorsprong van de organisatie en de oprichting van de Werelderfgoedlijst. Hierop aansluitend is literatuuronderzoek gedaan naar de delen van de Limes, die al ingeschreven staan op de Werelderfgoedlijst. In dit verband is de benadering opgezocht met de huidige nominatieprocedure voor de inschrijving van de Nedergermaanse Limes op de Werelderfgoedlijst.

Aansluitend op dit thema is literatuuronderzoek gedaan naar de stappen die tot op heden zijn gezet in Nederland om het Romeinse Limes-erfgoed uit te dragen aan het publiek. In dit onderzoek is onder meer gekeken naar wetgeving en verdragen waarin wordt gestimuleerd erfgoed uit te dragen.

6.2.2. Digitale Inventarisatie

De tweede projectactiviteit van de bureau-inventarisatie was de digitale inventarisatie. Dit onderdeel is belangrijk, omdat het de basis vormt voor de hierop volgende veldinventarisatie en uiteindelijk het onderzoeksproduct. Het doel van de digitale inventarisatie was om zoveel mogelijk informatie te verzamelen over publieksvisualisaties van het Gelderse Limes-erfgoed. Hierin werd per visualisatie gekeken naar de relevantie met betrekking tot het onderzoeksobject. Als dit in globale lijnen aanwezig was, werd de publieksvisualisatie opgenomen in de inventarisatie. Ten tijde van deze onderzoeksfase is niet alleen gekeken naar vaste publieksvisualisatielocaties, maar ook naar organisaties en evenementen.

⁵⁷ Zie hoofdstuk 4: 'Achtergronden'

De gegevens over publieksvisualisatielocaties werden door web-onderzoek verzameld op verschillende manieren. Zo werden gegevens verzameld via websites en online artikelen. Gedurende het web-onderzoek werd informatie verkregen vanuit vele verschillende bronnen die beschikbaar zijn op het internet. Onder deze bronnen vallen websites, online rapporten, nieuwsartikelen, nieuwsrapportages, video's, afbeeldingen, sociale media-kanalen en forums.

De gegevens die voortkwamen uit de digitale inventarisatie zijn op verschillende manieren gedocumenteerd. Allereerst is een *Google My Map* aangemaakt. Dit is een gratis online platform waarin gebruikers door middel van *Google Maps* en kaartnotities een persoonlijk aangepaste kaart kunnen vormen. In de *Google My Map* zijn de publieksvisualisaties van de Gelderse Limes opgenomen. De locaties zijn door middel van icoontjes toegevoegd op de kaart. In dit proces zijn verschillende kleuren voor verschillende categorieën toegewezen, om overzicht te creëren in de kaart. Zo betekenen in figuur 14 bijvoorbeeld de blauwe punten een bezichtiging en de rode pikhouweeltjes de locaties van het RoMeincaft evenement.

14:

Figuur

Google My Map van de publieksvisualisaties van de Gelderse Limes, een voorganger van het onderzoeksproduct.-

De punten op de kaart zijn voorzien van globale onderzoeksgegevens. Per punt is beschreven wat op locatie te beleven is, welke organisatie zich met de visualisatie bezighoudt, wat te zien is op locatie en op wat voor een manier de locatie of het evenement betrekking heeft tot de publieksvisualisatie van de Romeinse Limes. Daarnaast is de link gedocumenteerd die verwijst naar de web-bron, zodat in de volgende fasen van het onderzoek gemakkelijk terugverwezen kon worden.

6.3 | Veldinventarisatie

6.3.1 Doel van Veldinventarisatie

Wellicht het meest belangrijke onderdeel in de uitvoeringsfase van het onderzoek waren de bezichtigingstours van de Limes publieksvisualisatielocaties. De tourdagen zijn georganiseerd in het kader van de veldinventarisatie van de publieksvisualisatielocaties met betrekking tot het Gelderse Limes-erfgoed.

Verdeeld over totaal vijf individuele bezichtigingstourdagen zijn alle geïnventariseerde publieksvisualisatielocaties bezocht. Deze publieksvisualisatielocaties zijn voortgekomen uit de onderzoeksgegevens van de eerder uitgevoerde bureau-inventarisatie (zie paragraaf 6.2). De tourdagen werden als noodzakelijk geacht vanwege verschillende redenen.

De voornaamste reden voor het organiseren van de bezichtigingstourdagen is het ervaren van de locaties. Via het web is vrij veel te vinden over verschillende bezichtigingen van musea of archeologische sites, maar online kan dit anders voorkomen dan in de werkelijkheid. Om een zo goed mogelijk beeld te krijgen van de locaties, zowel de informatie als de belevingswaarden, is er daarom voor gekozen om alle geïnventariseerde locaties te bezoeken. Tijdens deze bezoeken is gelet op een aantal factoren door middel van vragen, zoals: “Wat is er te beleven?”, “Is de locatie een logische plaats?”, “Is de locatie gemakkelijk te bereiken?” en “Hoe sterk is de connectie van de locatie met het Romeinse Limes-erfgoed van Gelderland?”. Op deze wijze is meer concretere informatie verkregen over de publieksvisualisaties.

Een andere reden voor het bezoeken van de geïnventariseerde publieksvisualisatielocaties was het beeldmateriaal. In het digitale onderzoeksproduct is vrijwel alleen gebruikgemaakt van eigen beeldmateriaal. Een groot achterliggend argument hiervoor is het beeldrecht bij gebruik van andermans afbeeldingen en de introductie van nieuwe wetgeving voor bescherming van (persoonlijke)gegevens. Tevens gelden voor veel openbare afbeeldingen auteursrecht waaronder is vastgelegd dat beeldmateriaal niet vermenigvuldigd mag worden. Een ander punt is dat van vele locaties geen beeldmateriaal beschikbaar is.

6.3.2 De Tourdagen

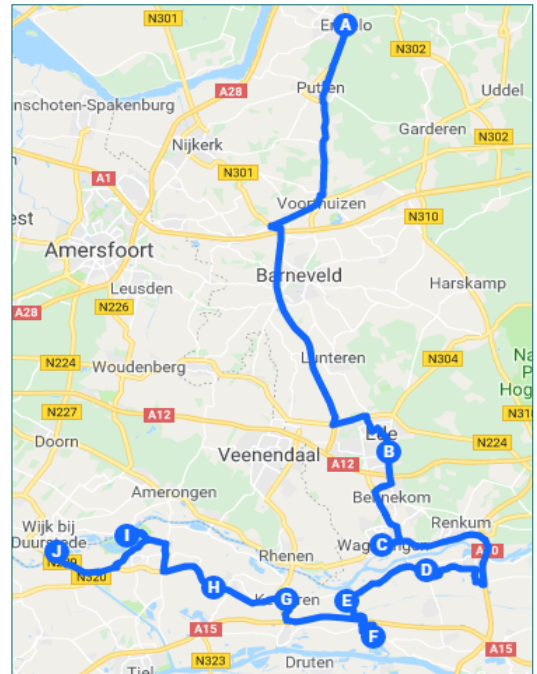
Zoals eerder genoemd hebben in totaal vier tourdagen plaatsgevonden waar de publieksvisualisaties in het veld bezocht zijn. Tijdens deze tourdagen zijn verschillende regio's van Gelderland aangedaan om de publieksvisualisatielocaties te bezoeken. In de hiernavolgende paragrafen zijn deze tourdagen afzonderlijk kort samengevat. Tijdens de verschillende bezichtigingstours zijn alle publieksvisualisaties bezocht, beschreven en gefotografeerd. Sommige locaties waren voorafgaand de tourdagen al bezocht in het kader van oriëntering in het onderzoeksonderwerp. Van deze locaties was tijdens eerdere bezoeken reeds beeldmateriaal gemaakt.

Tourdag 1: Veluwe & Rivierenland

Op de eerste tourdag zijn twee regio's in Gelderland bezocht: de Veluwe en het Rivierenland. De dag ging van start in Ermelo bij het Romeinse Marskamp op de Ermelosche Heide. Er is om het marskamp heengelopen om de contouren van de aardenwallen te bezichtigen en om de publiekselementen te inventariseren. Zowel de archeologische resten als de publiekselementen zijn gefotografeerd. Na de bezichtiging van het Marskamp op de Ermelosche heide was een bezoek ingepland aan museum Het Pakhuis in het centrum van Ermelo. Dit bezoek moest echter uitgesteld worden, vanwege een vergissing die werd gemaakt over openingstijden.

Na het bezoek aan Ermelo werd de tourdag voortgezet in de zuidelijke Veluwe, in Wageningen. Hier werd museum de Casteelse Poort bezocht, een museum dat zich richt op de lokale geschiedenis van Wageningen en omstreken. Tijdens dit bezoek is gesproken met medewerkers van het museum en over de rol van de Romeinse geschiedenis in het museum.

In de tweede helft van de eerste tourdag zijn publieksvisualisatielocaties in de regio Rivierenland bezocht. Deze tour startte in het Gelderse Randwijk en liep vervolgens in westelijke richting langs plaatsen zoals Opheusden, Kesteren, Dodewaard en Maurik.

-Figuur 15: Weergave van de eerste tourdag.-

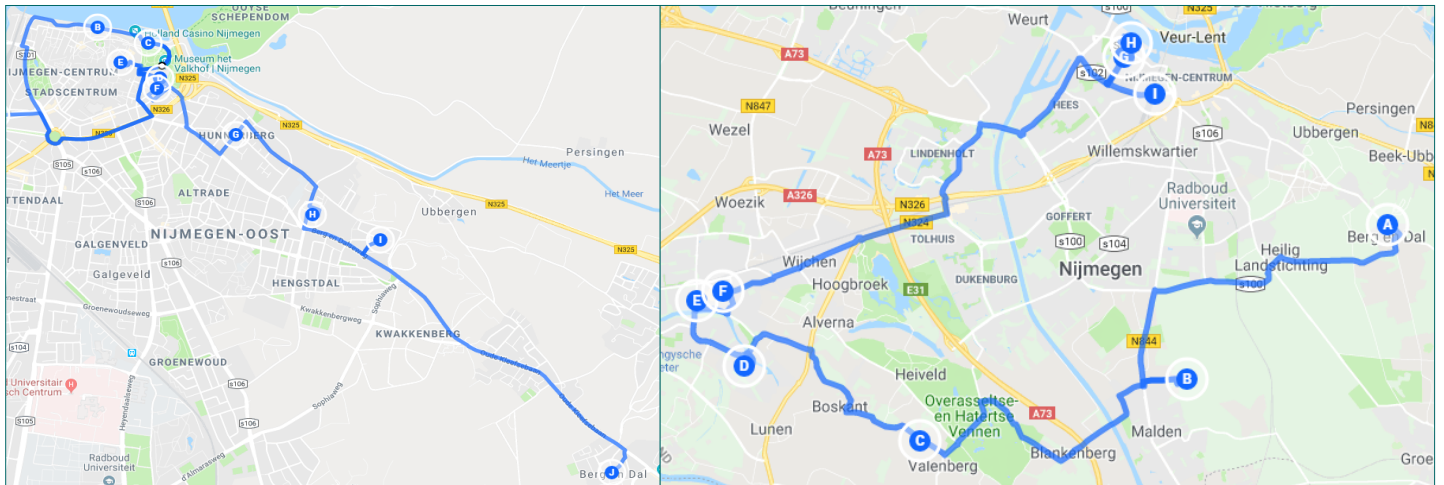
De publieksvisualisatielocaties die hier in de Betuwe bezichtigd werden, waren voornamelijk elementen bezichtigingen en informatiepunten. In Ommeren werd het streekmuseum Baron van Brakell bezocht. Dit museum heeft verschillende focusgebieden, waaronder heemkunde en de archeologie van de regio. Tijdens het bezoek aan dit museum is gesproken met de werknemers van de afdeling archeologie en is een vervolgspraak gemaakt voor verdere informatie-uitwisseling.

-Figuur 16: De hervormde kerk van Dodewaard, een van de stoppunten tijdens de eerste tourdag.-

Tourdag 2: Nijmegen en omstreken

Op de tweede tourdag werd de regio Nijmegen en omstreken aangedaan. Nijmegen is een van de oudste steden, zo niet de oudste stad, van Nederland. De stad en de omliggende regio heeft een zeer sterke connectie met het Romeinse verleden van Gelderland.

-Figuur 17 & 18: Weergaves van de bezichtigingsroute van de tweede tourdag.-

De tweede tourdag ging van start in het oude stadscentrum van Nijmegen, bij het Holland Casino aan de Waalkade. Aan de kade, en aan de aangrenzende wegen 'Steenstraat' en 'Vleeshouwersstraat', zijn enkele archeologische bezichtigingen bezocht. Onder deze archeologische bezichtigingen vielen onder meer de resten van een Romeins *hypocaustum* en de resten van een Romeinse muur, die verwerkt zijn in een nieuwbouwflat.

De tour zette zich voort naar twee belangrijke erfgoedcentra in Nijmegen: Museum Het Valkhof en Natuur & Cultuurhistorisch centrum De Bastei. Op deze locaties zijn de verschillende collecties en initiatieven bezocht, zoals de ArcheoHotspot en het Archeolab bij Museum Het Valkhof. Na de musea bezoeken is de veldinventarisatie hervat met het inventariseren van verschillende bezichtigingen aan de Burchtstraat. Hierop volgde bezoeken aan publieksvisualisaties in het Bataafs Kwartier en in het Valkhof Park.

Na afloop van de veldinventarisatie in het centrum van Nijmegen, werd Nijmegen-Oost aangedaan. Dit deel van de stad is bekend door de hoeveelheid Romeinse vondsten en structuren die hier zijn aangetroffen tijdens opgravingen in de afgelopen vier decennia. Plaatsen die in deze regio werden bezocht waren onder meer het Gelders Archeologisch Centrum G. M. Kam, de keizerszuil aan de Eikstraat, en het Kops Plateau.

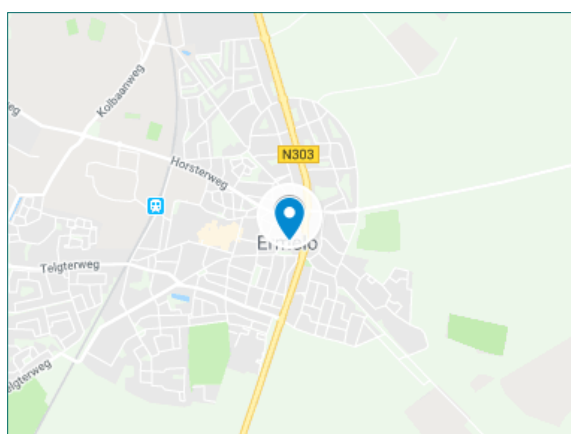

-Figuur 19: Gelders Archeologisch Centrum G. M. Kam in Nijmegen.-

Aansluitend op het bezoek aan Nijmegen-Oost zette de tour zich voort in het dorp Berg en Dal, ten zuidoosten van Nijmegen. Hier zijn de archeologische resten van de Romeinse waterleiding bezocht, eveneens het informatiepunt dat door Romeinse Limes Nederland hier geplaatst is. Vanaf Berg en Dal is afgereisd naar natuurpark Heumensoord. Diep in de bossen zijn hier de archeologische resten van de fundamenteën van een Romeinse wachttoren te bezichtigen.

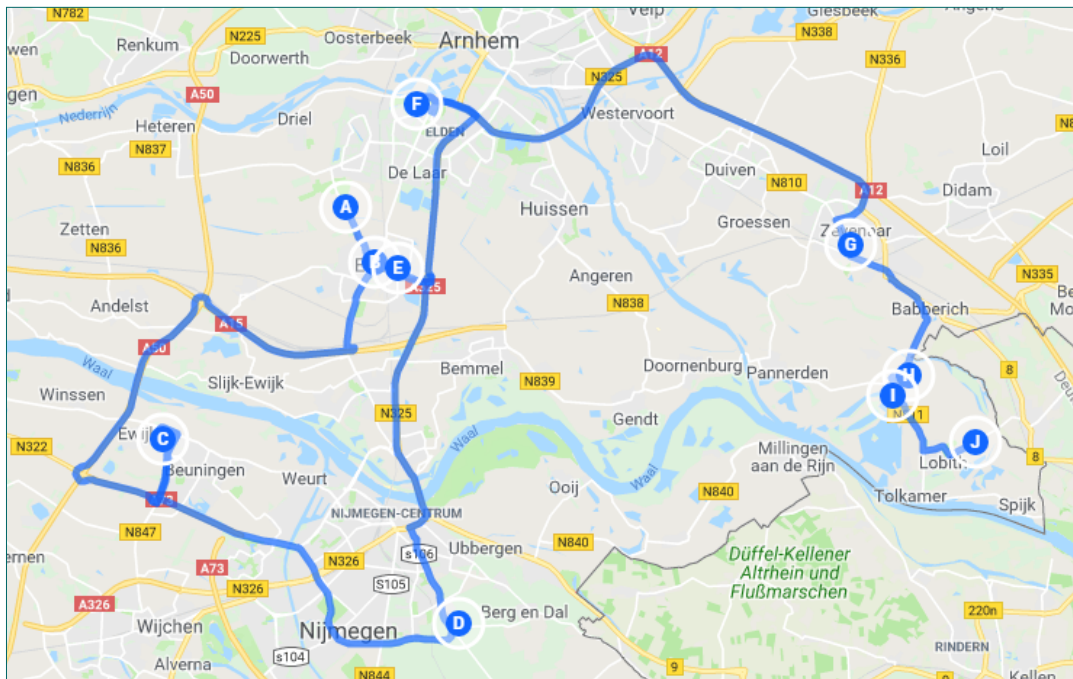
Via het informatiepunt van SpannendeGeschiedenis.nl te Overasselt is Wijchen aangedaan. In Wijchen zijn verschillende locaties bezocht, waaronder de informatiepunten van SpannendeGeschiedenis.nl, de gemeente Wijchen en het Museumkasteel, die een tentoonstelling heeft over het Romeinse verleden van Wijchen. De tweede tourdag eindigde in Nijmegen-West, met een bezoek aan een infrastructurele visualisatie aan het Maasplein en een bezoek aan het Honigcomplex aan de Waal, waar een informatiepunt over de Romeinse vondsten uit de omgeving is geplaatst.

Tourdag 3: Ermelo

-Figuur 20: De locatie van de derde tourdag.-

Door een eerdergenoemde vergissing in openingstijden kon museum Het Pakhuis in het centrum van Ermelo niet op de eerste tourdag bezichtigd worden. Aangezien een bezoek aan het museum wel essentieel was voor het onderzoek, is de derde tourdag gewijd aan een bezoek aan museum Het Pakhuis. Met de medewerkers is gesproken over het onderzoek gesproken, waarna de tentoonstelling en collectie kort werden toegelicht.

-Figuur 21: Kaartweergave van der bezichtigingsroute op de vierde tourdag.-

Tourdag vier stond in het teken van het bezoeken van de meer afgelegen locaties in de stedelijke regio Nijmegen en gemeente Overbetuwe. Daarnaast werden verschillende locaties in de Liemers bezocht. De dag ging van start bij het monument voor de Romeinse Weg aan de Grote Molenstraat, iets ten noorden van Elst. Vervolgens werd het Tempel | Kerkmuseum in het centrum van Elst bezocht. Het interieur kon echter helaas niet worden bezocht door een vergissing die werd gemaakt over openingstijden. Het nabijgelegen informatiepunt van SpannendeGeschiedenis.nl is wel bezichtigd. De tour zette zich voort in de regio Nijmegen en omstreken met bezoeken aan een infrastructurele visualisatie in Ewijk en aan museumpark Orientalis – Heilig Landstichting. Hierop volgend werden de tempelvisualisatie in Elst bij Westeraam en de Romeinse tuin ‘De Steenen Camer’ in Meinerswijk bezocht. Het *Castellum* van Meinerswijk was reeds eerder in de voorbereiding van het onderzoek bezocht.

De laatste regio die in de bezichtigingstour werd bezocht, was de regio Liemers. Allereerst werd het Kunstwerk! Liemers museum in Zevenaar bezocht. Bij dit museum is gesproken met medewerkers over het onderzoek, de tentoonstelling van het museum en de relatie van de Liemers met de Romeinse Limes. Het museum heeft meerdere Romeinse vondsten in haar collectie opgenomen, die afkomstig zijn uit de Bijlandse waard. Dit was tevens de volgende locatie die werd bezocht.

Bij Herwen werd de visualisatie van de Romeinse grafsteen bezocht. Hier vlakbij lag tevens een informatiepunt van SpannendeGeschiedenis.nl. Dit informatiepunt was naast het informatiebord voorzien van een gaaskunstwerk van een Romeinse legionair. Het laatste punt dat tijdens de laatste tourdag werd bezocht, is de locatie in Lobith waar in de nabije toekomst het Romeinse themapark *Carvium Novum* ontwikkeld zal worden.

Hoofdstuk 7 - Onderzoeksgegevens

7.1 | Opdeling onderzoeksgegevens

In de voorbereiding en tijdens de uitvoering van het onderzoek zijn verschillende soorten onderzoeksgegevens verzameld. Op basis van deze onderzoeksgegevens is het onderzoeksproduct gevormd en de conclusies van het onderzoek zijn hierop gebaseerd. In het kader van verantwoording van het onderzoek is ervoor gekozen om de verschillende onderzoeksgegevens uit te lichten en te bepalen in welke mate deze gegevens waardevol zijn geweest voor onderzoek. De typen onderzoeksgegevens die worden genoemd in dit hoofdstuk zijn afkomstig uit het inventariserend onderzoek (zowel de digitale als de veldinventarisatie) en de literatuurstudie.

7.2 | Schriftelijke informatie

7.2.1 Typen schriftelijke informatie

Schriftelijke informatie is een relatief breed begrip. In deze context wordt met schriftelijke informatie bedoeld: geschreven teksten, die informatie bevatten over een of meerdere onderwerpen die voor dit onderzoek als relevant worden beschouwd. Schriftelijke informatie kan uit verschillende type bronnen worden verkregen en de wijze waarop deze gegevens zijn genoteerd, of aan welk publiek deze gegevens gericht zijn, kan dan ook erg verschillen. In de volgende subparagrafen worden de verschillende typen schriftelijke informatie die zijn verzameld tijdens het onderzoek opgedeeld en afzonderlijk behandeld.

7.2.2 Informatie uit literatuur

Tijdens het onderzoek zijn veel onderzoeksgegevens verzameld door middel van de literatuurstudie. De literatuurstudie is voorafgaand aan het onderzoeksproces reeds gestart als oriëntering op de voorbereiding van het onderzoek. De literatuurstudie maakte een groot deel uit van het verzamelen van informatie over het huidige onderzoeksonderwerp en het vaststellen van het onderzoekskader. Na de bepaling van het onderzoekswerk en het onderzoekskader, is literatuur geraadpleegd in de beschrijving van de achtergrondthema's en de aanleidingen tot het onderzoek. De verwijzingen naar de literatuurbronnen vormen een meer gedetailleerde en feitelijke onderbouwing van het verhaal. Voor de literatuurstudie van het onderzoek is gebruik gemaakt van de collecties van verschillende bibliotheken en archieven. In de volgende opsomming zijn de databanken weergegeven die gedurende het onderzoeksproces zijn gebruikt voor de verzameling van relevante informatie.

- [Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed te Amersfoort \(Utrecht\)](#)
 - De collectie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed beschikt over grote collecties aan literatuur over cultureel erfgoed, archeologie en geschiedenis. Daarnaast heeft de rijksdienst een grote reeks rapporten uitgegeven over verschillende onderwerpen binnen het cultureel erfgoed, waaronder het Romeinse Limes-erfgoed. Van zowel de collectie literatuur als de eigen publicaties van het RCE is gebruik gemaakt in de literatuurstudie voor onder andere de onderzoek achtergronden en de beschrijving van verscheidene publiekvisualisaties.
- [Collectie Athenaeumbibliotheek te Deventer \(Overijssel\)](#)
 - De Athenaeumbibliotheek in Deventer beschikt over een grote collectie aan literatuurtitels. Ondanks dat deze bibliotheek niet veel vanuit haar collectie kan aanbieden op het vlak van Romeins Limes-erfgoed, beschikt de bibliotheek over verscheidene literatuurtitels die globaal ingaan over het Romeinse verleden van Nederland. Deze titels zijn gebruikt als bron en verwijzing in de beschrijving van de achtergronden van het onderzoek.

- [Collectie Erfgoedcentrum Rozet te Arnhem \(Gelderland\)](#)
 - Minder bekend is de collectie van Erfgoedcentrum Rozet in Arnhem. De collectie is voornamelijk gericht op de historische periodes van Arnhem, maar bestaat uit meer dan alleen titels over de stad zelf. Op het vlak van literatuur over het Romeinse verleden van Gelderland is veel aanwezig.
- [Collectie Bibliotheek Saxion Deventer \(Overijssel\)](#)
 - Op het vlak van archeologie en geschiedenis heeft de Saxion bibliotheek te Deventer niet veel in haar collectie. Echter zijn er verschillende titels, net zoals de titels vanuit de collectie van de Athenaeumbibliotheek, die globaal ingaan op het Romeinse verleden van Nederland.

Naast fysieke databanken, zijn tevens verschillende digitale databanken geraadpleegd. Dit zijn de volgende:

- SmartCAT databank, Rijksuniversiteit Groningen
- Scriptie databank Radboud Universiteit Nijmegen
- Scriptie databank Saxion Deventer
- Digitale catalogus Universiteit Leiden
- Digitale databank Gelders Archief, Arnhem

7.2.3 Informatie uit rapporten, brochures en folders

Een bron die vaak vergeten of onderschat wordt, maar voor dit onderzoek wel van essentiële waarde was, is informatie afkomstig uit rapporten, brochures en folders. Deze publicaties zijn gebruikt voor meerdere onderdelen in het onderzoek.

Een groot aantal folders en brochures is geraadpleegd in de inventariserende fase van het onderzoek. Over bepaalde publieksvisualisatielocaties was weinig tot niets bekend. Tegelijkertijd was vaak de verbinding van deze locaties met het Limes-erfgoed van Gelderland onduidelijk. Folders en brochures, die op vele openbare plaatsen verspreid worden, vormden voor deze locaties een bron van informatie in het inventarisatieproces. Met name in de inventarisatie van evenementen en tijdelijke tentoonstellingen met betrekking tot het Gelderse Limes-erfgoed waren brochures en folders een sterke ondersteuning voor het inventariseren van de publieksvisualisaties. De voornaamste reden waren de samenvattende opsommingen van activiteiten en evenementdata.

7.2.4 Informatie uit nieuwsartikelen

Het onderzoek is in zekere mate een actualiteitsonderzoek. Het overzicht dat wordt gevormd van de onderzoeksgegevens in het onderzoeksproduct is gebaseerd op actuele onderzoeksgegevens. Aangezien de erfgoedsector op het vlak van Gelders Romeins Limes-erfgoed zichzelf blijft ontwikkelen, worden nieuwe evenementen georganiseerd, nieuwe informatieborden geplaatst of reconstructies gebouwd.

Tijdens het onderzoek werden deze ontwikkelingen nauwkeurig gevolgd. Hierin vormden nieuwsartikelen een zeer belangrijke bron. Voornamelijk lokale nieuwszenders plaatsten regelmatig online artikelen over de plaatsing van bezichtigingen met betrekking tot het Limes-erfgoed. Tevens werden ontwikkelingen van realisatieplannen regelmatig uitgelicht door deze nieuwszenders. Een voorbeeld hiervan is de ontwikkeling van het Romeinse themapark in Lobith, genaamd *Carvium Novum*. Geregeld plaatsten lokale nieuwszenders artikelen en video's op hun platforms over de ontwikkeling van dit project. Naast het gebruik van nieuwsartikelen als informatiebron, is in het onderzoeksproduct bij meerdere onderwerpen verwezen naar dit type informatiebron.

7.3 | Beeldmateriaal

7.3.1 Algemeen

Beeldmateriaal is een essentiële toevoeging op de onderzoeksgegevens. Aan de hand van beeldmateriaal wordt informatie uit teksten op een andere manier weergegeven en beter geïnterpreteerd door de lezer. In de doelstellingen van dit onderzoek is opgenomen dat in het onderzoeksproduct veelvuldig gebruik gemaakt zou worden van beeldmateriaal. Ten tijde van het onderzoek is dan ook veel beeldmateriaal verzameld.

7.3.2 Verzameling en toepassing

Het grootste deel van dit beeldmateriaal is gedurende dit onderzoek gemaakt in eigen beheer. Een reden hiervoor is de verscherping van regels betreft auteursrecht en vermenigvuldiging van beeldmateriaal. Bij het gebruik van beeldmateriaal onder deze regels zijn daarnaast financiële factoren van invloed. Voor het aanschaffen van beeldmateriaal is geen budget beschikbaar. Een andere reden voor de creatie van eigen beeldmateriaal was dat van vele publieksvisualisaties geen beeldmateriaal beschikbaar was. In het geval dat beeldmateriaal wel beschikbaar was, voldeed dit beeldmateriaal vaak niet aan de gewenste resolutie of kwaliteit. Tijdens de verschillende tourdagen door de provincie langs de publieksvisualisaties, is van alle bezochte elementen beeldmateriaal gemaakt.

Dit beeldmateriaal is bedoeld voor meerdere onderdelen van het onderzoek. Het meest voorname onderdeel, is het onderzoeksproduct. In de ArcGIS Storymap™ wordt gestreefd naar een interactieve, visuele en dynamische manier van gegevenspresentatie. Hierin is beeldmateriaal van essentiële waarde. Iedere publieksvisualisatie wordt voorzien van foto's en waar mogelijk video-opnamen. Het tweede onderdeel waarin het beeldmateriaal verwerkt wordt, is dit verantwoordingsrapport.

7.3.3 Toekomstig gebruik

Ten slotte is een laatste doel voor het gecreëerde beeldmateriaal: publieke vrijstelling van gebruik. Gedurende het onderzoek werd geconstateerd dat van vele publieksvisualisatielocaties in Gelderland betreft het Limes-erfgoed geen beeldmateriaal te verkrijgen is. In de toekomst wordt dan ook gestreefd om al het gecreëerde beeldmateriaal, net zoals de schriftelijke informatie, openbaar te stellen. Er wordt hiernaar gestreefd in het kader van een van de doelstellingen van het onderzoek: Verbinden & Verwijzen. Door het openbaar stellen van deze gegenereerde gegevens, kan op deze wijze in de toekomst gemakkelijk gebruik gemaakt worden van deze informatie in andere onderzoeken en projecten. Door middel van een online databank, zoals *Wikimedia* of *FLICKR.com*, kan beeldmateriaal gemakkelijk vrij gedeeld worden met iedereen die daarin geïnteresseerd is.

7.4 | Filmmateriaal

Filmmateriaal is tevens een type onderzoeksgegevens dat is verzameld tijdens het onderzoek. Op het vlak van het Limes-erfgoed in Gelderland zijn meerdere platforms die filmmateriaal delen met het grote publiek. Dit videomateriaal komt meestal in de vorm van documentaires, korte informatievevideo's over een bepaald onderwerp of locatie, of interviews met erfgoedprofessionals met betrekking tot de Romeinse Limes. Het grootste deel van dit filmmateriaal wordt met het publiek gedeeld via grote videostream platforms als *YouTube* en *Vimeo*. Filmmateriaal is met name geraadpleegd als oriëntatie en de verscherping van contexten. Dat wil zeggen dat informatie niet direct uit filmmateriaal is gebruikt in de vorming van het onderzoeksproduct. Het filmmateriaal is vooral geraadpleegd om andere stof, waaronder informatie uit literatuur en observaties, beter te begrijpen. Naast de oriënterende functie van het filmmateriaal, is het tevens gebruikt als verwijzing. In het onderzoeksproduct zijn bij verschillende publieksvisualisatielocaties en evenementen verwijzingen gemaakt naar filmmateriaal van de organisaties zelf, of filmmateriaal dat sterk samenhangt met de betreffende onderwerpen.

7.5 | Informatie vanuit gesprekken met erfgoedprofessionals

Gedurende de uitvoering van het onderzoek is tevens veel informatie verkregen door gesprekken. Deze vonden op verschillende momenten in de uitvoerende fase van het onderzoek plaats met professionals uit het werkveld. Zo is meerdere malen gesproken met Mariëlla Beukers, de medewerker publieksaspecten Romeinse Limes Nederland. In de gesprekken met Mariëlla is gesproken over haar functie bij Romeinse Limes Nederland, haar takenpakket en de punten waarop gefocust zal moeten worden in de toekomst.

Een ander gesprek dat tijdens de uitvoerende fase van het onderzoek heeft plaatsgevonden, is met Martine van Empel van RomeinenNU. Met Martine is gesproken over de functie van RomeinenNU en hoe zij de toekomst van de publieksvisualisatie van de Romeinse Limes voor haar ziet. Daarnaast is gesproken over de activiteiten die RomeinenNU organiseert, waaronder de Romeinenweek.

Een belangrijk gesprek dat tevens plaatsvond, was een gezamenlijke bespreking met Roel Kramer, Mariëlla Beukers, Paul van der Heijden en Erwin Akkerman. Deze bespreking stond in het teken van een marketingplan dat wordt ontwikkeld voor de publieksvisualisatie van het Gelderse deel van de Romeinse Limes. Tijdens dit gesprek is gesproken over het verleden, het heden en de toekomst van de Romeinse Limes in Gelderland.

Hoofdstuk 8 - Onderzoeksproduct

8.1 | Verwerking van onderzoeksgegevens

Zoals genoemd in hoofdstuk 7, zijn vele typen onderzoeksgegevens verzameld en verwerkt tijdens het onderzoek. Na afronding van deze onderzoeksfase volgde de verwerkingsfase. In de verwerkingsfase van het onderzoek worden alle verzamelde onderzoeksgegevens wederom geanalyseerd, geselecteerd en omgezet tot het onderzoeksproduct. In de volgende paragrafen wordt ingegaan op de totstandkoming van het onderzoeksproduct en welke keuzes in dit proces zijn gemaakt.

8.2 | Esri software

8.2.1 Esri

Esri is een Amerikaanse organisatie die zich bezighoudt met het uitdragen van informatie door middel van GIS-software, wat staat voor ‘*Geographic Information System*’. Sinds haar oprichting door Jack Dangermond in Redlands, Californië (Verenigde Staten) in 1969 is Esri uitgegroeid tot de wereldwijde marktleider in het creëren en leveren van GIS-programma’s. De organisatie gelooft dat problemen logischerwijs opgelost kunnen worden door middel van GIS-mapping software. Over de hele wereld maken verschillende organisaties en overheden gebruik van het programma ArcGIS, een GIS-gebaseerd informatiesysteem met vele functies en aanpassingsmogelijkheden. Esri noemt haar werk vaak “*The Science of Where*”⁵⁸ en meent dat GIS-informatiesystemen en de kaarten die in deze systemen worden gemaakt een beter inzicht vormen in een onderwerp. Esri’s ArcGIS wordt gebruikt in verschillende wetenschappen en beroepen in de samenleving, waaronder de geografie, infrastructurele planning, demografisch onderzoek en de archeologie.

-Figuur 22: Het hoofdkantoor van ESRI in Redlands, Californië.-

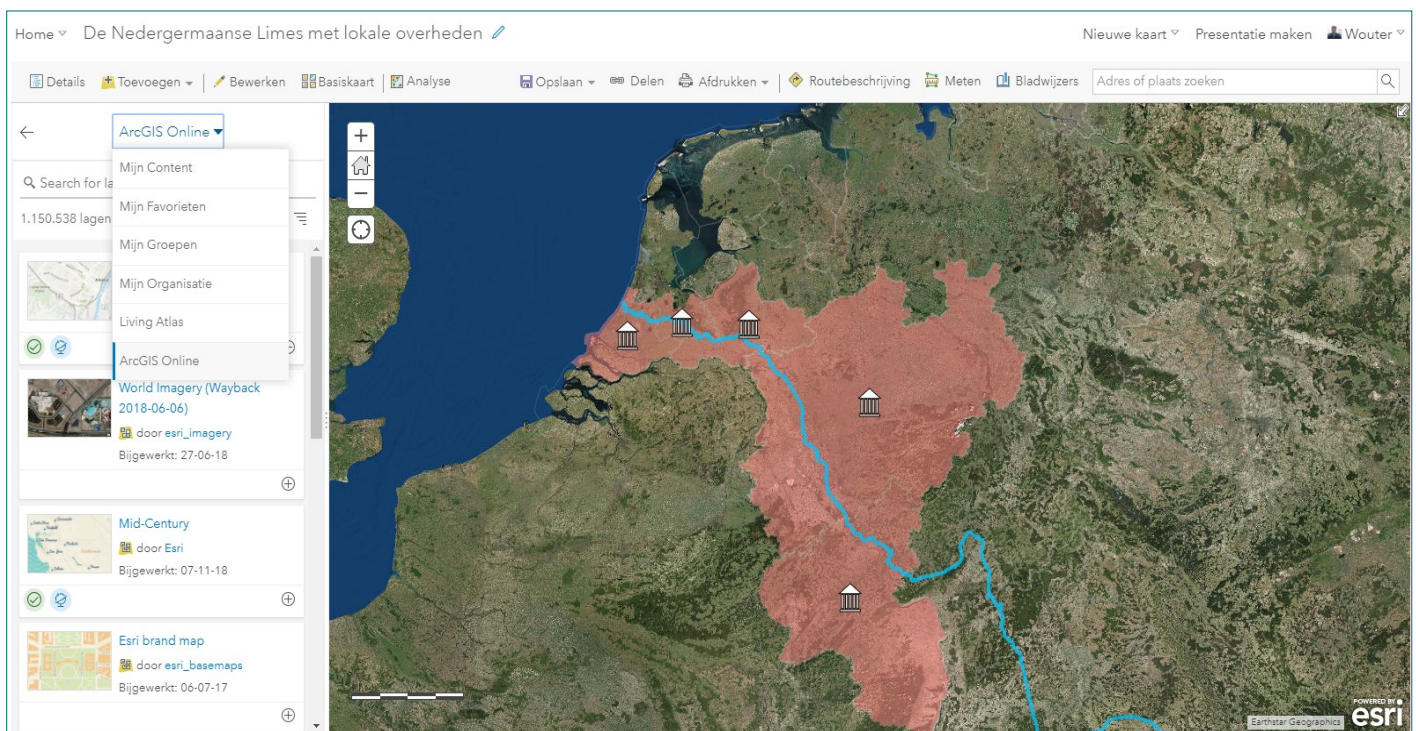
-Figuur 23: Het huidige logo van ESRI (2018).-

⁵⁸ESRI 2018: <https://www.esri.com/en-us/about/about-esri/what-we-do>

8.2.2 ArcGIS

Zoals hiervoor genoemd is het GIS-programma dat Esri ontwikkelt en levert genaamd ArcGIS. Het programma is gericht op het verbinden van informatie aan kaartmateriaal. Het programma kent daarnaast nog vele andere functies die toegepast kunnen worden in GIS-bestanden, waardoor het programma voor een groot aantal onderwerpen ingezet kan worden; zo ook voor het onderwerp van dit onderzoek.

Gedurende het onderzoek is gebruik gemaakt van de verschillende functies van ArcGIS. Voor het onderzoeksproduct zijn verschillende kaarten gemaakt die een visueel overzicht geven van de onderzoeksgegevens die tijdens het onderzoek zijn verzameld of een onderzoek gerelateerd verhaal onderbouwen (voor meer informatie over de kaarten, zie paragrafen 8.2 & 8.3). Deze kaarten, zogenaamde 'webmaps', zijn gemaakt in de ArcGIS-tak 'ArcGIS Online'. Dit is een online werkomgeving waarin GIS-kaarten gecreëerd kunnen worden. Door middel van de catalogus-functie kunnen verschillende lagen toegevoegd worden aan de kaarten, zowel uit eigen collectie als de ArcGIS online digitale databank, waarin andere Esri gebruikers hun kaarten en lagen kunnen openstellen voor publiekelijk gebruik. Naast de eigen gemaakte kaartlagen en de kaartlagen vanuit de digitale databank kunnen kaartnotitielagen toegevoegd worden, waarin specifieke punten uitgelicht kunnen worden op de kaart.

-Figuur 24: Voorbeeld van de werkomgeving van ArcGIS online. In het midden weergegeven is een gecreëerde kaart, met links de verschillende opties om lagen toe te voegen aan de GIS.-

8.3 | Esri ArcGIS Storymaps

ArcGIS Storymaps is een softwareprogramma dat in 2017 door Esri werd ontwikkeld. Het programma maakt het mogelijk om de kracht van eigengemaakte ArcGIS kaarten te combineren met schriftelijke informatie in een interactieve webpagina. Het programma biedt de optie om verschillende typen media toe te voegen om het verhaal dat verteld wordt, visueel te onderbouwen. ArcGIS heeft verschillende mogelijkheden in de Storymap toegevoegd, waardoor Storymaps gemakkelijk gepersonificeerd kunnen worden.

8.4 | Onderzoeksproduct

8.4.1 De Storymap

Het product dat is voortgekomen uit het onderzoek is een ArcGIS Storymap. In deze Storymap zijn alle gegevens die tijdens het onderzoek verkregen zijn in een interactieve webpagina verwerkt. Deze webpagina wordt gecreëerd op de server van ArcGIS Online en vormt een aparte HTML-link. De Storymap is gemaakt door middel van een studentenlicentie.⁵⁹ De webpagina vormt voor bezoekers een compleet overzicht van de publieksvisualisaties van de Romeinse Limes in Gelderland.

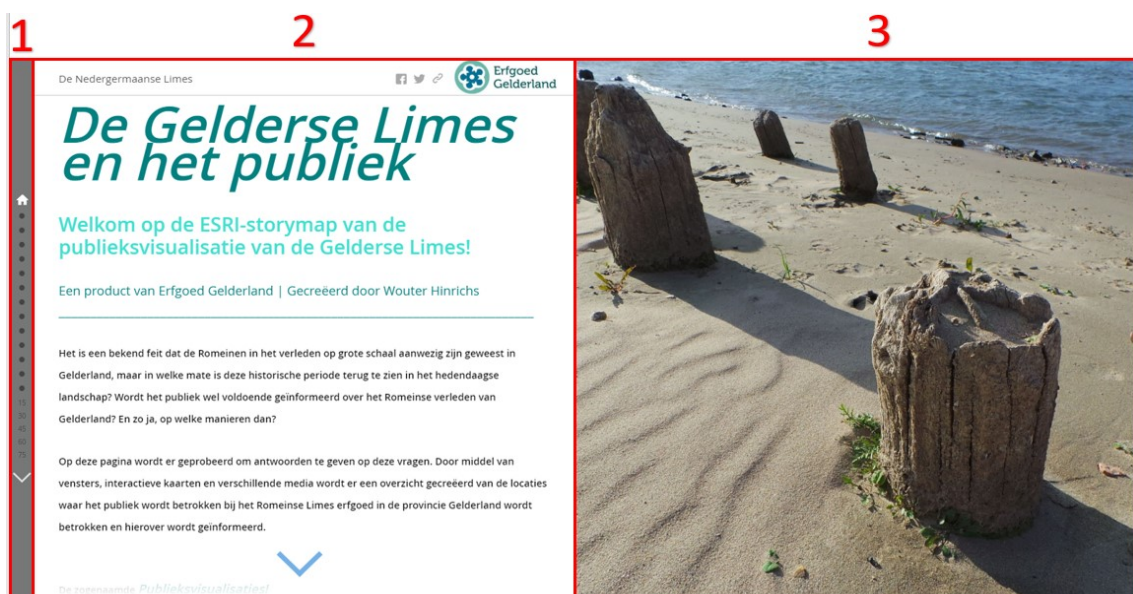
8.4.2 Technische Onderdelen Storymap

Het informatievenster bestaat uit verschillende secties. In de afbeelding hieronder weergegeven zijn deze secties onderscheiden van elkaar en genummerd. De verschillende secties worden in de hieronder weergegeven tekstdelen per onderdeel in detail beschreven.

Indeling van het scherm

In de volgende tekstdelen worden de verschillende technische onderdelen van de Storymap behandeld. Het scherm van de interactieve Storymap webpagina bestaat altijd uit de drie volgende onderdelen:

1. *De navigatiebalk (zie 1)*
2. *Het informatievenster (zie 2)*
3. *Het mediavenster (zie 3)*

-Figuur 25: De driedeling van de Storymap.-

⁵⁹ Licentie is verkregen door Harry Gerritsen, Saxion

De Navigatiebalk

De navigatiebalk is in de Storymap uiterst links weergegeven in het scherm. Op de navigatiebalk wordt weergegeven waar de bezoeker zich in de Storymap bevindt. Het witte icoontje aan de top van de balk staat voor het titelscherm, de eerste *slide* of pagina van de Storymap. De bolletjes in de navigatiebalk stellen de verschillende *slides* voor. Aangezien vele tientallen slides in de webpagina zijn gebouwd, worden onderaan de navigatiebalk groepen slides weergegeven die met een cijfer zijn aangeduid. Deze cijfers, bijvoorbeeld 15, betekenen dat vanaf dit punt de 15^e tot 30^e slide begint.

De punten in de navigatiebalk kunnen aangeklikt worden of er kan gescrold worden langs de verschillende punten door middel van de pijlfunctie die onderaan of boven aan de navigatiebalk worden weergegeven. Scrollen door de verschillende pagina is ook mogelijk in het informatievenster door middel van het muiswiel.

-Figuur 26 & 27: Voorbeelden van de navigatiebalk.-

Het informatievenster

Het informatievenster bestaat uit drie verschillende secties. In figuur 28 zijn deze secties onderscheiden van elkaar en genummerd. De verschillende secties worden in de hieronder weergegeven subparagrafen per onderdeel in detail beschreven.

-Figuur 28: Indeling van het informatievenster.-

Sectie een: Algemene titel

In de titelsectie zijn enkele gegevens weergegeven die statisch zijn vastgelegd. Dit wil zeggen dat op elke slide waar de bezoeker zich bevindt in de pagina, de titelsectie dezelfde informatie en opmaak bevat.

Vlak 1 bevat de tekst “De Nedergermaanse Limes”. De tekst bevat een link naar de site www.romeinselimes.nl, het platform voor informatie over de Romeinse Limes in Nederland. Vlak 2 bevat de titel van de Storymap: “De Gelderse Limes en het publiek”. Vlak 3 zijn de ‘share-buttons’. Via de icoontjes van facebook en twitter wordt automatisch een bericht opgesteld op een van de platforms met een link naar de Storymap die snel en gemakkelijk gedeeld kan worden met de volgers van de bezoeker. Het derde icoontje, een kettinkje, weergeeft een link naar de Storymap die bezoekers kunnen kopiëren en via verschillende platforms kunnen delen met anderen.

Het laatste onderdeel van de titelsectie is het logo van Erfgoed Gelderland. Het logo van Erfgoed Gelderland is hier weergegeven, aangezien de organisatie de opdrachtgever is van het onderzoek en het product na afronding in hun beheer komt. In de afbeelding is een link bevestigd die de bezoeker naar www.erfgoed gelderland.nl door verwijst.

-Figuur 29: Indeling van de algemene titel.-

Sectie twee: de paragraaftitel

Het tweede onderdeel van het informatievenster is de paragraaftitel. De paragraaftitel geeft weer waar de desbetreffende slide over gaat. De paragraaftitel bestaat altijd uit twee onderdelen: de titel, weergegeven op de onderstaande afbeelding als onderdeel een (rood), en een aanduider, aangegeven als onderdeel twee (blauw). De aanduider zegt iets over de categorie van de slide of de locatie van het onderwerp dat de slide behandelt. In de afbeelding hieronder zijn enkele voorbeelden weergegeven.

-Figuur 30: Voorbeelden van paragraaftitels uit het onderzoeksproduct. -

Sectie drie: De paragraaf

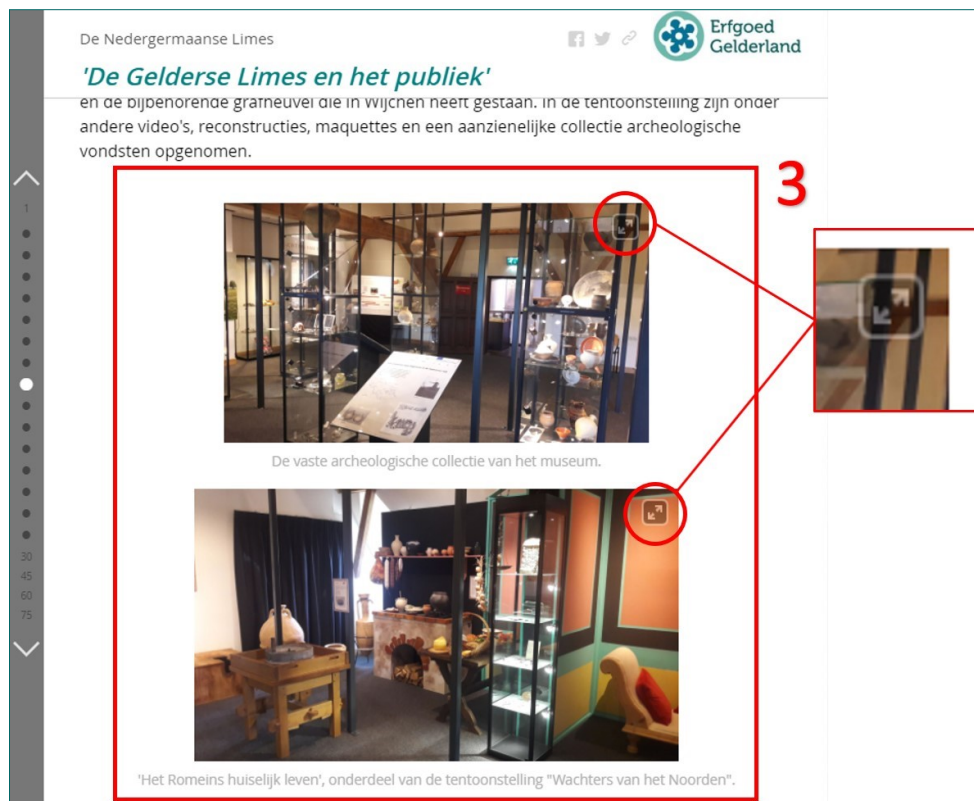
Het derde en laatste sectie van het informatievenster is de paragraaf. In de paragraaf worden verschillende aspecten weergegeven die de bezoeker het verhaal van een bepaald onderwerp of locatie overbrengt. De paragraaf vormt dan ook de ruggengraat van de Storymap, aangezien hier alle informatie te vinden is over deze onderwerpen en locaties. De paragraafsectie is opgedeeld in vijf verschillende onderdelen.

-Figuur 31: Voorbeeld van de indeling van de paragraafsectie. -

Onderdeel 1 komt niet op elke slide voor. Dit icoontje is alleen terug te vinden bij slides over publieksvisualisatielocaties die in een van de zes hoofdcategorieën zijn opgenomen. Het icoontje is toegevoegd aan de pagina om het voor de bezoeker overzichtelijk te houden in welke categorie hij/zij zich bevindt.

Na onderdeel 1 volgt onderdeel 2: het tekstlichaam. Het tekstlichaam bevat onder de kopjes de verschillende paragrafen met informatie. Op sommige slides zijn tekstlichamen van grote omvang door de hoeveelheid informatie die over het onderwerp/de locatie te vinden zijn. Bij andere slides kunnen de tekstlichamen kort zijn door bijvoorbeeld een minimum aan informatie.

-Figuur 32: Voorbeeld van de afbeeldingen in de paragraafsectie.-

Bij de meeste slides is tussen de tekstlichamen onderdeel 3 te vinden: afbeeldingen. Deze afbeeldingen hebben een sterke relatie met de tekst waarin zij zijn weergegeven en dienen als visuele onderbouwing van het verhaal dat in de paragraaf verteld wordt. De afbeeldingen zijn vaak voorzien van een onderschrift, die de bezoeker kort vertelt wat erop de afbeelding te zien is. De afbeeldingen in de paragraaf zijn soms wat klein weergegeven in het informatievenster. Om de afbeeldingen beter zichtbaar te maken is een vergrotingsknop in de rechterbovenhoek van de afbeeldingen toegevoegd. Bij het klikken op deze knop vergroot de afbeelding zich tot het originele formaat over het gehele scherm. Het onderschrift wordt tevens uitvergroet.

'De Gelderse Limes en het publiek'

"Nacht van de Romeinen" in het Valkhof museum. Foto in eigendom van RomeinenNU.

Het evenement werd georganiseerd door RomeinenNU in samenwerking met het Valkhofmuseum, De Radboud Universiteit Nijmegen en de Nachtburgemeester van Nijmegen.

Voor meer informatie: Museum Het Valkhof

Deze organisatie op sociale media: Facebook, Instagram & Twitter

Video's over deze organisatie: [Trailer Museum Het Valkhof](#)

[Terug naar Navigatie](#)

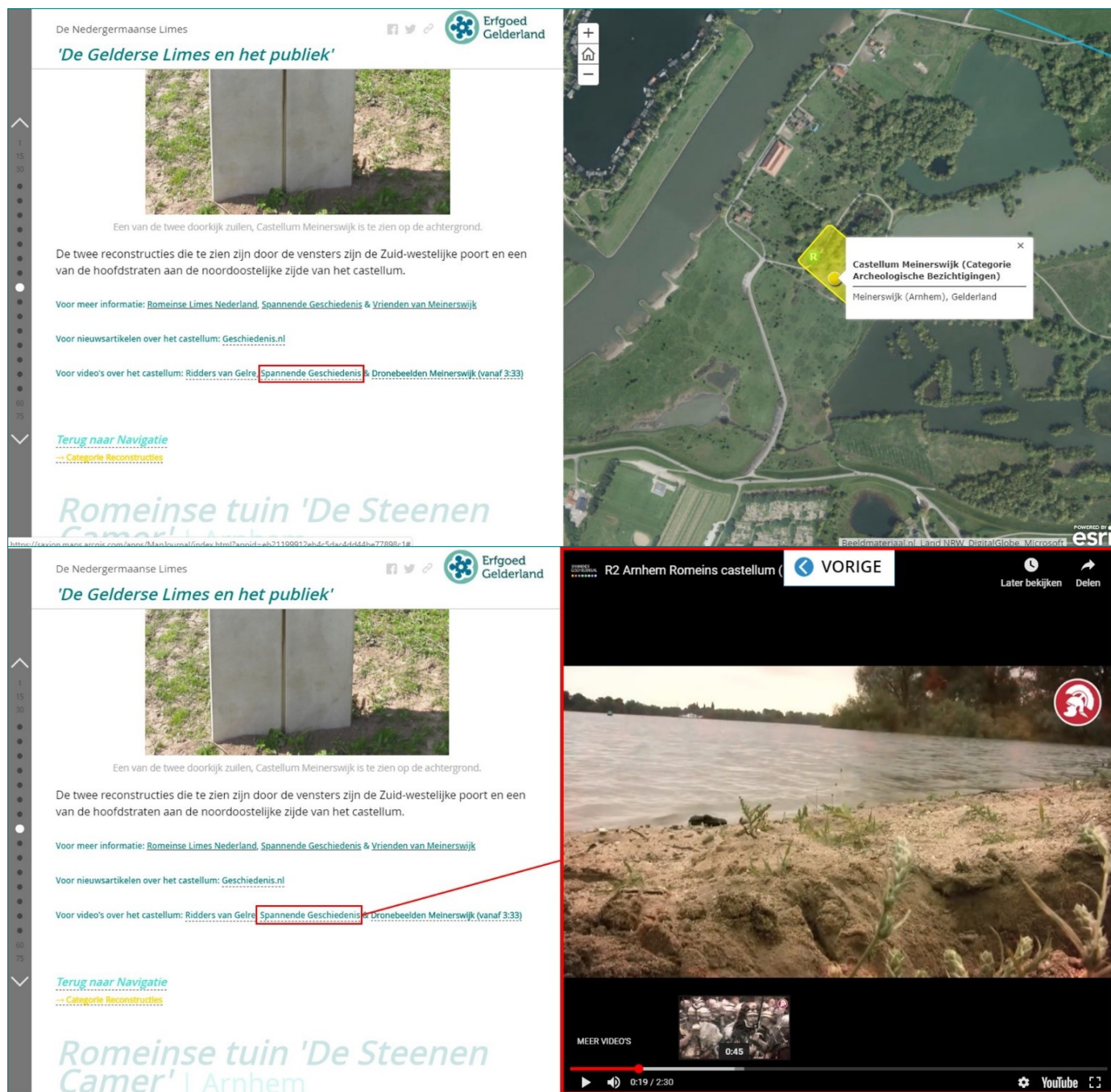
→ **Categorie Musea & Erfgoedcentra**

-Figuur 33: Voorbeeld van de verwijzingen en de navigatie in de paragraafsectie.-

Onderaan de slides in het informatievenster vinden we onderdelen 4 en 5: verwijzingen en navigatie. Deze onderdelen zijn in elke slide in de Storymap onderaan het informatievenster te vinden. Er zijn in totaal vier typen verwijzingen:

- Verwijzingen naar websites
- Verwijzingen naar sociale media
- Verwijzingen naar nieuwsartikelen
- Verwijzingen naar video's

Het verschilt per slide welke verwijzingen beschikbaar zijn over het onderwerp. De verwijzingen naar de websites en sociale media zijn vastgelegd met een link. De bezoeker wordt naar deze locatie op een andere webpagina geleid zodra hij/zij op de link klikt. Verwijzingen naar nieuwsartikelen en video's zijn voorzien van een navigatiefunctie en openen na het klikken in het media venster. Een voorbeeld hiervan is weergegeven in figuur 34 & 35 op de volgende pagina.

-Figuur 34 & 35: Voorbeeld van het openen van video's in het mediavenster.-

Ten slotte vinden we onderaan de slide het laatste onderdeel, onderdeel 5: slide-navigatie. Bij dit onderdeel kan de bezoeker terug navigeren naar de Navigatie slide, waar een overzicht is te vinden van de verschillende categorieën waar de slides zich in bevinden (zie paragraaf navigatie voor meer informatie). De Navigatieslide is de startpagina voor de tweede sectie van de Storymap: de publieksvisualisatiekaart. Onderaan elke pagina is dit onderdeel weergegeven. De bezoeker kan kiezen terug te gaan naar het algemene navigatie menu (onderdeel 1) of naar het navigatiemenu van de categorie waarin de bezoeker zich bevindt (onderdeel 2).

-Figuur 36: Voorbeeld van het navigatieonderdeel in de paragraafsectie.-

Het mediavenster

In het mediavenster worden, of zoals hiervoor genoemd door middel van de verwijzingensectie in het informatievenster, verschillende soorten media weergegeven. Het mediavenster heeft als functie het verhaal, dat verteld wordt in het informatievenster, visueel te onderbouwen. De verschillende mediatypen met bijbehorende gebruiksaanwijzing zijn als volgt:

GIS-kaarten

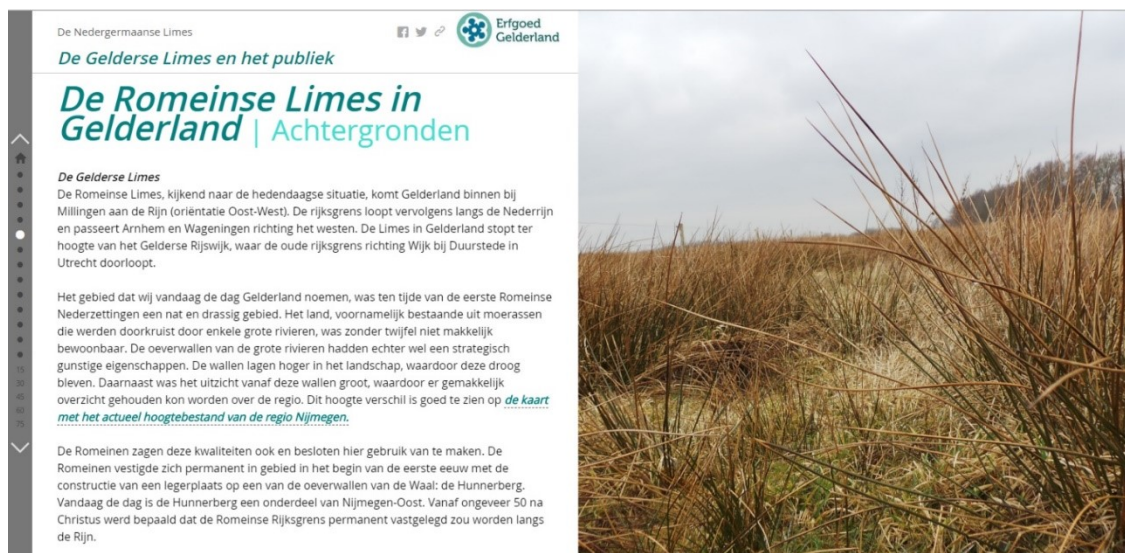
GIS-kaarten worden in het grootste deel van de Storymap reeds aangegeven wanneer de bezoeker de bijbehorende slide bezoekt. Op de kaarten kan vrij gescrold worden. In de linkerbovenhoek van de kaarten staat een klein menu (weergegeven op in figuren 37 en 38). Via de + en - knoppen kan op de kaart in- en uitgezoomd worden. De middelste knop, met een icoontje van een huisje, brengt de bezoeker naar de standaardweergave van de kaart.

-Figuur 37 & 38: Voorbeeld van het openen van video's in het mediavenster.-

Afbeeldingen

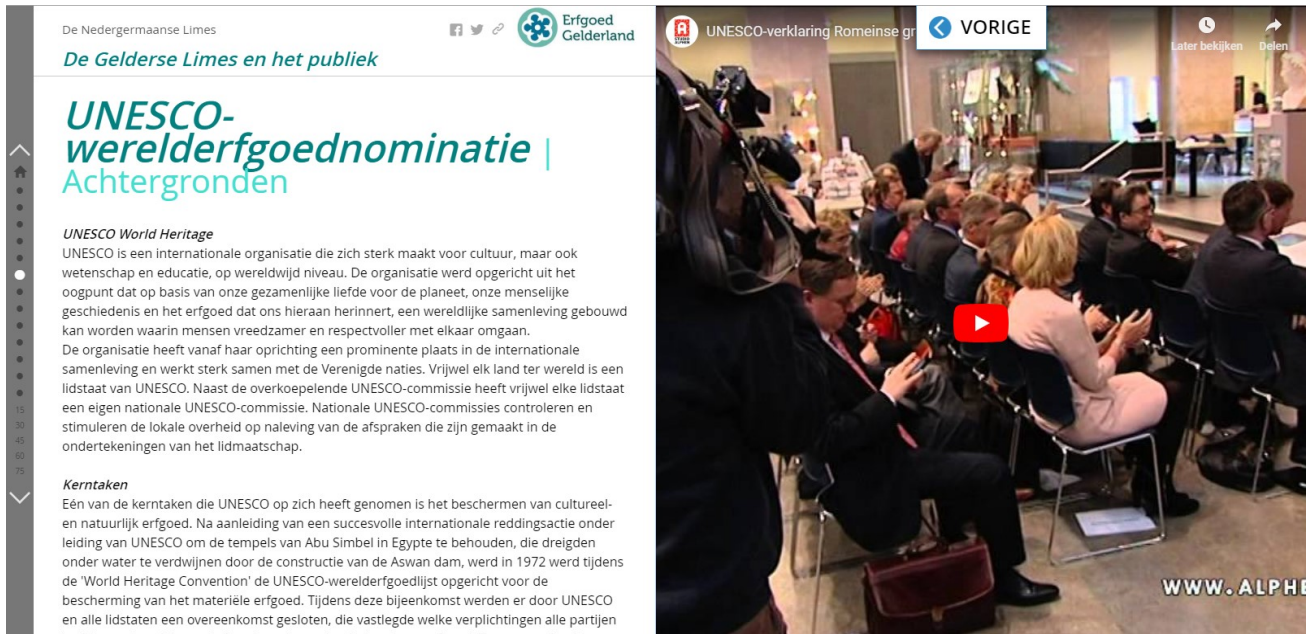
Het meest weergegeven mediatype in het mediavenster van de Storymap zijn afbeeldingen. De afbeeldingen in het mediavenster geven een goed beeld van het verhaal dat in het informatievenster wordt verteld aan de bezoeker. Daarnaast geeft het de Storymap een aantrekkelijke en moderne uitstraling.

-Figuur 39: voorbeeld van het gebruik van afbeeldingen in het mediavenster.-

□ Video's

Video's zijn een ander mediatype die in het mediavenster weergegeven kunnen worden. Video's worden altijd door middel van een link in de verwijzingsectie van het informatiescherm geopend. De video's die geopend worden op het mediavenster, worden niet gelijk afgespeeld en moeten door de bezoeker zelf gestart worden (zie figuur 40). Als de bezoeker klaar is met het bekijken van de video, dan klikt hij/zij op de knop 'Vorige' (zie figuur 41).

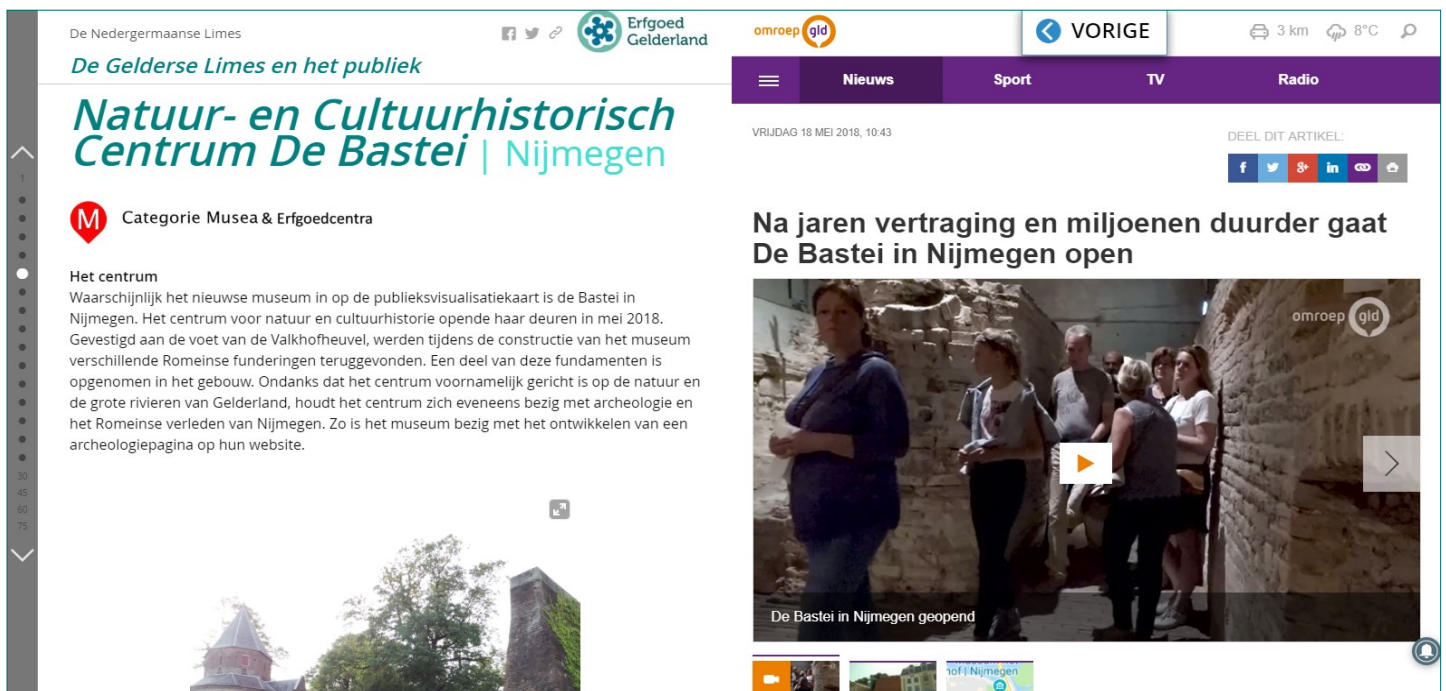
-Figuur 40: voorbeeld van het gebruik van video's in het mediavenster.-

-Figuur 41: voorbeeld van het afspelen en sluiten van video's in het mediavenster.-

□ Nieuwsartikelen

Het laatste mediatype dat door middel van het mediavenster wordt weergegeven, zijn nieuwsartikelen. Bij verschillende slides in de Storymap kunnen vanuit de verwijzingsectie van het informatievenster in het mediavenster nieuwsartikelen geopend worden. In het geopende nieuwsartikel kan vrij gescrold worden en op de afbeeldingen en video's geklikt worden. Zodra de bezoeker van de Storymap klaar is met het lezen van het artikel, kan deze door middel van de knop 'vorige' het artikel weer sluiten (zie figuur 43).

-Figuur 42: voorbeeld van het openen van een nieuwsartikel in het mediavenster.-

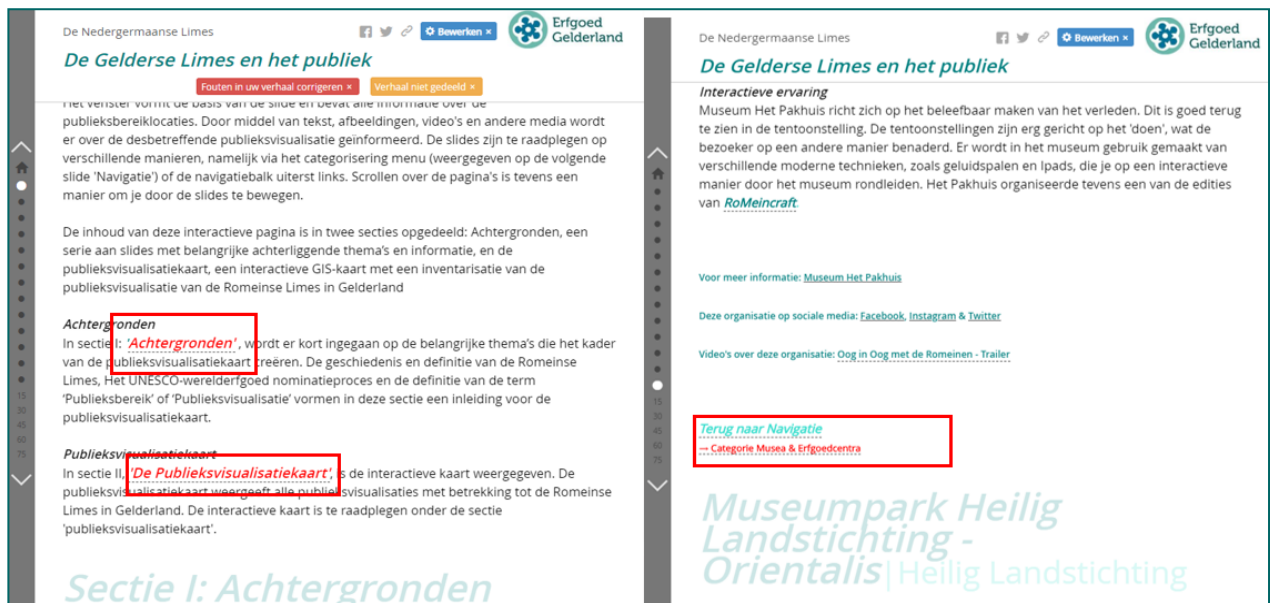

Figuur 43: voorbeeld van het sluiten van een nieuwsartikel in het mediavenster.-

Links

In de Storymap zijn verschillende typen links verwerkt. Deze links leiden de bezoeker naar een ander deel van de Storymap, openen een mediatype in het mediavenster of openen een externe website. Deze links zijn op verschillende manieren weergegeven, om duidelijk onderscheid van elkaar te maken.

Het eerste type links die de bezoeker tegenkomt in de Storymaps, zijn navigerende links. Navigerende links zijn aanklikbare woorden die de Storymap laten verspringen naar een andere slide. Deze links staan altijd in een lopende tekst in het informatievenster of onderaan de paragraaf in de 'navigatiesectie'. Ze zijn visueel te herkennen aan de korte stippellijn die onder de woorden loopt.

-Figuur 44: voorbeeld van navigatielinks in het informatievenster.-

Het tweede type links zijn de media links. Media links staan vrijwel altijd onderaan de paragraaf en verwijzen naar nieuwsartikelen of video's. Ook deze links zijn te herkennen aan een korte stippellijn die onder het woord loopt.

-Figuur 45: voorbeeld van videolinks in het informatievenster.-

Het laatste type links zijn de harde links. De harde links zijn koppelingen die gemaakt worden tussen de Storymap en externe websites. Deze links zijn te herkennen aan de doorgetrokken streep die onder de woorden zijn weergegeven. Harde links bevinden zich altijd onderaan de pagina in de verwijzingssectie.

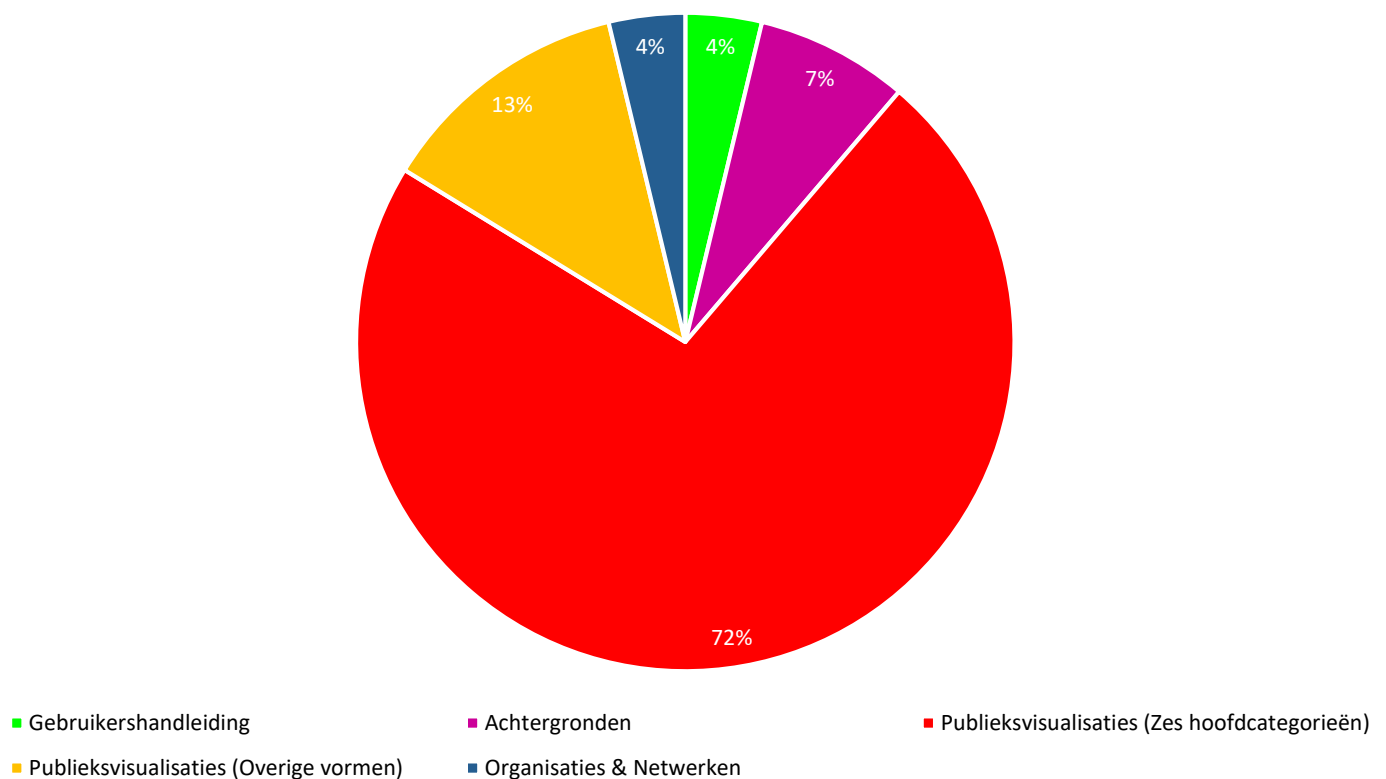
-Figuur 46: voorbeeld van harde links in het informatievenster.-

8.4.3 Inhoudelijke indeling

De ArcGIS Storymap is naar een bepaalde inhoudelijke indeling ingevuld. Hierbij is gekozen om een volgorde van onderwerpen te maken in de interactieve webpagina. In deze subparagraaf wordt stapsgewijs de chronologische indeling van onderwerpen van de Storymap behandeld met daarbij een bijbehorende argumentatie.

Om begrip te krijgen van de inhoudelijke indeling, is het allereerst belangrijk om te kijken naar de verschillende type onderwerpen waarvan de onderzoeksgegevens in de Storymap aan bod komen. In de onderstaande grafiek is een diagram weergegeven met de verschillende onderwerp en de procentuele verhouding waarin zijn voorkomen in de Storymap.

Procentueel overzicht onderwerp indeling
ArcGIS Storymap

De Storymap bestaat uit een totaal van 80 slides. Op basis van berekeningen waarin het totaal aantal van 80 de 100% is, zijn de volgende procentuele getallen uitgekomen.

-Figuur 47: Schijfdiagram van de onderwerpverdeling in het onderzoeksproduct.-

In de volgende pagina's wordt de inhoud van de Storymap per onderwerp behandeld en verder uitgelicht. Deze opsomming is opgesteld in een chronologische volgorde en komt overeen met de opeenvolging van onderwerpen toegepast in de Storymap.

Titelblad

Het titelblad is de slide waarop de Storymap start wanneer deze wordt geopend door een bezoeker. In het informatievenster van het titelblad is een aantal belangrijke punten vermeld, waaronder de titel van de Storymap, de maker en de beheerder van de Storymap en een korte inleiding. In deze korte inleiding is een welkomstwoord verwerkt en worden enkele vragen uitgelicht die een bezoeker zichzelf wellicht stelt bij het lezen van de titel van het onderzoek. Het mediavenster in het titelblad laat een foto van de oever van de Rijn bij Rijswijk zien, een deel van de oude Romeinse Rijksgrens.

-Figuur 48: Het titelblad van de Storymap.-

Inleiding

De eerste slide die na het titelblad verschijnt is de gebruikshandleiding. De plaatsing van deze slide aan het begin van de Storymap is een bewuste keuze. Op deze manier wordt de bezoeker meteen in aanraking gebracht met de wijze waarop de Storymap werkt. In de inleiding zijn twee links geplaatst die de bezoeker leiden naar 'Sectie I: Achtergronden' of naar 'Sectie II: Publieksvisualisatiekaart'.

Sectie I: Achtergronden

Na de gebruikshandleiding volgt het eerste keuzemenu: 'Sectie I: Achtergronden'. In een overzicht zijn alle achtergrondthema's weergegeven die individueel aangeklikt kunnen worden, waarna de pagina verspringt naar het geselecteerde onderwerp. In deze sectie worden de verschillende onderwerpen kort uitgelicht die op de achtergrond van het onderzoek spelen. Onderwerpen die in deze sectie aan bod komen zijn onder meer de UNESCO-Werelderfgoednominatie van de Nedergermaanse Limes en de geschiedenis van de Romeinse Limes in Gelderland. In totaal worden vier achtergrondthema's uitgelicht in deze sectie.

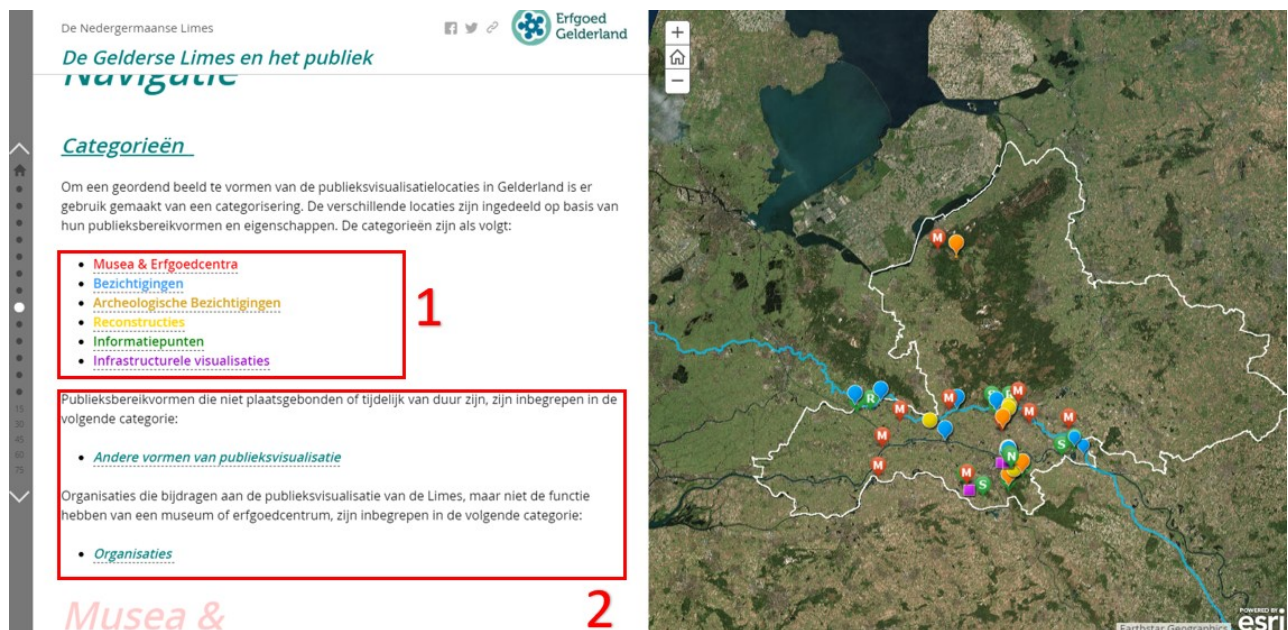
Sectie II: Publieksvisualisatiekaart

Na sectie I volgt sectie II: 'De Publieksvisualisatiekaart'. Dit is de grootste sectie van de Storymap en bevat de gegevens van de publieksvisualisatie-inventarisatie. De eerste slide van deze sectie is een korte introductie op de daaropvolgende slides met een toelichting op de vormgeving van de publieksvisualisatiekaart, die op de volgende slide is weergegeven.

De slide van de navigatie van publieksvisualisatiekaart laat verschillende aspecten zien. In het informatievenster is de categorisatie van de publieksvisualisaties weergegeven. Deze categorisatie is gebaseerd op de geïnventariseerde publieksvisualisaties die zijn geselecteerd uit de bureau- en

veldinventarisatie uit de uitvoerende fase van het onderzoek. De publieksvisualisaties zijn onderverdeeld in 8 categorieën, waarvan zes worden gerekend als ‘hoofdcategorieën’. Deze hoofdcategorieën zijn opgesomd en weergegeven in verschillende kleuren (zie figuur 49, 1). Het kleurenschema komt overeen met de icoontjes die op de publieksvisualisatiekaart staan. De hoofdcategorieën met bijbehorende kleuren zijn als volgt:

- **Musea & Erfgoedcentra**
- **Bezichtigingen**
- **Archeologische Bezichtigingen**
- **Reconstructies**
- **Informatiepunten**
- **Infrastructurele visualisaties**

-Figuur 49: De publieksvisualisatiekaart met het daarbij behorende navigatiemenu.-

Voor de indeling van de geïnventariseerde elementen in de acht categorieën is gekozen om een ordelijk beeld te maken van de geïnventariseerde onderzoeksgegevens. De publieksvisualisaties uit de zes hoofdcategorieën zijn, voordat ze in de Storymap zijn opgenomen, geanalyseerd en vervolgens ingedeeld in de huidige zes categorieën op basis van karakteristieke kenmerken, zoals organisatievorm, inhoud, aanwezigheid van archeologische waarden en type publieksvisualisatie.

Naast de hoofdcategorieën staan de twee overige categorieën (zie figuur 49, 2). Deze categorieën zijn:

- **Andere vormen van publieksvisualisatie**
- **Organisaties**

Deze categorieën bevatten de publieksvisualisaties die niet plaatsgebonden zijn of een vaste vorm hebben. Onder deze categorieën zijn onder andere evenementen en landelijke organisaties te vinden die zich richten op de publieksvisualisatie van het Romeinse Limes-erfgoed in Gelderland.

Aangezien deze elementen niet op een vaste plek te vinden zijn, konden deze moeilijk op de kaart worden weergegeven. Er is daarom voor gekozen om deze publieksvisualisaties apart te categoriseren om deze elementen alsnog te kunnen uitlichten.

8.4.4 ArcGIS webmaps

In het onderzoeksproduct zijn verschillende ArcGIS kaarten weergegeven in het mediavenster. Deze kaarten zijn speciaal voor de ArcGIS Storymap gecreëerd. In de volgende tekstdelen worden deze kaarten in detail uitgelicht.

ArcGIS Kaart: De Nedergermaanse Limes met Regionale Overheden

De eerste kaart die de bezoeker opent in de ArcGIS Storymap, is een kaart van de Nedergermaanse Limes bij de slide ‘De Nedergermaanse Limes’. Op de kaart worden de regionale overheden weergegeven. Daarnaast is de loop van de Limes Nedergermaanse en een deel van de Boven-Germaans-Raetische Limes te zien.

Voor de basislaag van de kaart is gekozen voor de satellietweergave. Dit geeft de kaart een professionele en realistische uitstraling. De loop van de Limes is aangeduid met een blauwe kleur. De grenzen van de verschillende regionale overheden zijn weergegeven door middel van rode polygoonvlakken. De Limesgemeenten zijn weergegeven in een donkere rode kleur. In het midden van de polygonen zijn witte icoontjes geplaatst in de vorm van een Romeinse tempel of speld. De icoontjes kunnen aangeklikt worden. Bij de pop-up die verschijnt staat informatie over de naam en rol van de desbetreffende regionale overheid.

-Figuur 50: De ArcGIS kaart van de Nedergermaanse Limes en de betrokken overheden.-

De hiervoor genoemde kaartaspecten zijn opgenomen in verschillende kaartlagen. Deze kaartlagen zijn verkregen via persoonlijk netwerk of vanuit de “*Online ArcGIS Layer Database*”. Verwijzingen naar externe makers van kaartlagen zijn opgenomen in hoofdstuk 14 ‘bronnen’.

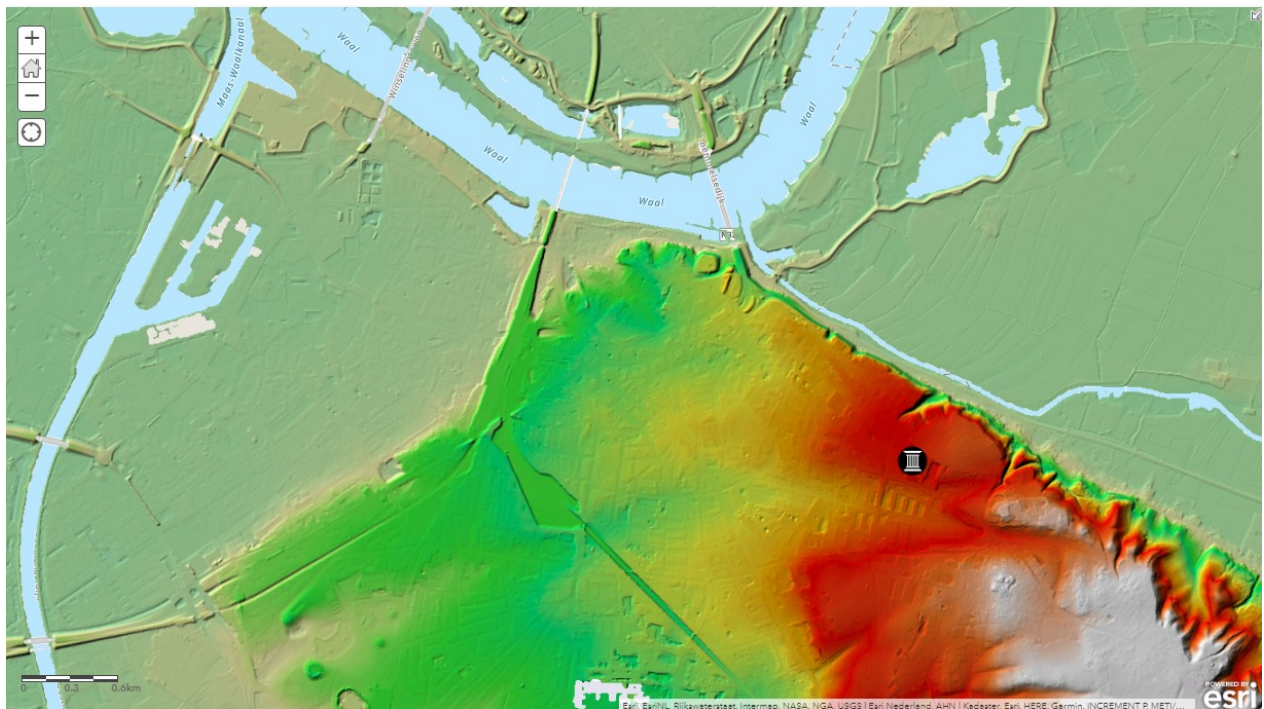
De lagen die in deze kaart zijn toegevoegd, gaan als volgt:

- *Topografische namen*
- *Limes RD*
- *Provincies (Bestuurlijke grenzen 2018)*
- *DE Bundersländer*
- *Limesgemeenten Gelderland*

ArcGIS Kaart: De Nedergermaanse Limes met Regionale Overheden

De tweede kaart die de bezoeker in het onderzoeksproduct tegenkomt, is een hoogtekaart van Nijmegen. In tegenstelling tot de andere kaarten die in de Storymap verwerkt zijn, wordt deze kaart weergegeven door middel van een actieknop. De kaart behoort toe tot de slide 'De Romeinse Limes in Gelderland' en onderbouwt het verhaal van de bouw van de eerste Romeinse fortificatie in Gelderland.

De kaart bestaat uit twee onderdelen. De onderlaag van de kaart is een weergave van het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN). Er is voor deze AHN kaart gekozen, aangezien deze het significante hoogteverschil duidelijk laat zien van de Hunerberg en het Kopsplateau in vergelijking met de directe omgeving. Op de plaats van het eerste Romeinse kampement bij Nijmegen is een icoontje met een Romeinse zuil weergegeven. Met de cursor kan op de kaart geklikt worden, waar in een pop-up verschijnt hoe hoog of hoe laag het punt ligt ten opzichte van het Normaal Amsterdams Peil (NAP).

-Figuur 51: De ArcGIS kaart van het actueel hoogtebestand van Nijmegen met daarop aangegeven de eerste Romeinse fortificatie van Nijmegen.-

De kaart bestaat uit twee lagen:

- ☐ **Fortificatie**
- ☐ **AHN3 5M Shaded relief**

Deze lagen zijn deels zelf gemaakt en deels extern gevormde lagen, die vanuit de "Online ArcGIS Layer Database" zijn toegevoegd. De bronverwijzingen van lagen van externe vormgevers zijn opgenomen in hoofdstuk 14 'bronnen'.

ArcGIS Kaart: Publiekvisualisatie Kaart van het Romeinse Limes-erfgoed in Gelderland

De hoofdk kaart van de ArcGIS Storymap, is de “Publiekvisualisatiekaart van het Romeinse Limes-erfgoed in Gelderland”. Deze kaart staat centraal in het gehele onderzoeksproduct. De kaart wordt bij de verschillende publiekvisualisaties ingezoomd weergegeven op de locatie waar de slide een verhaal vertelt.

De ‘Publiekvisualisatiekaart van het Romeinse Limes-erfgoed’ is een kaart van Gelderland met daarin alle publiekvisualisaties opgenomen. Voor de onderlaag is er net zoals de kaart ‘De Nedergermaanse Limes met Regionale Overheden’ gekozen voor een satellietweergave. Deze keuze is gemaakt op basis van dezelfde redenen als bij de andere kaarten, namelijk om de kaart een professionele en realistische uitstraling te geven. De satellietweergave is een standaard weergave van de Storymaps-software en is niet opgenomen in een aparte kaartlaag. Op de kaart staan verschillende icoontjes die de publiekvisualisaties voorstellen die zijn geïnventariseerd ten tijde van het onderzoek. De icoontjes verschillen onderling van kleur en illustratie. Dit is gedaan om de verschillende publiekvisualisatie categorieën van elkaar duidelijk te onderscheiden. De icoontjes kunnen aangeklikt worden, waarna een pop-up verschijnt. In deze pop-up kan door de bezoeker van het onderzoeksproduct gelezen worden hoe de locatie heet en tot welke categorie deze locatie behoort.

-Figuur 52: De ArcGIS kaart met de publiekvisualisaties van het Gelderse Limes-erfgoed.-

De grenzen van de provincie Gelderland, en de grenzen van de Limesgemeenten die zich in de provincie bevinden, zijn weergegeven in wit. De kleur is gekozen om een hard contrast te vormen ten opzichte van de onderliggende satellietweergave. Op deze wijze zijn de provinciegrenzen goed te onderscheiden op de kaart. De loop van de Nedergermaanse Limes is net zoals de eerder beschreven kaart lichtblauw gekleurd. Evenals de eerder beschreven kaarten, zijn de verschillende kaartonderdelen toegevoegd door middel van verschillende lagen. Deze zijn zowel zelf gemaakt als extern gevormde lagen, die vanuit de “Online ArcGIS Layer Database” zijn toegevoegd. De bronverwijzingen van lagen van externe vormgevers zijn opgenomen in hoofdstuk 14 ‘Bronnen’. De lagenstructuur van deze kaart is als volgt:

- **Locaties**
- **Limes RD**
- **Provincie Gelderland**
- **Limesgemeenten Gelderland**

8.5 | Opmaak

8.5.1 Thematisering & Kleurenschema

In de vormgeving van de Storymap is nagedacht over de toepassing van kleuren. Zo is gekeken naar welke kleuren bepaalde emoties of herkenbaarheden opwekken bij bezoekers van de pagina. In de toepassing van kleurenschema's is gekeken naar de verschillende onderdelen van het product. Zo is een verdeling gemaakt in het algemene thema en de thema's van de verschillende categorieën.

Voor het algemene thema van de Storymap is de keuze gevallen op de kleuren donkercyaan en variaties van aquamarijn. Deze kleuren zijn de huiskleuren van de grafische vormgeving van Erfgoed Gelderland en zijn onder meer verwerkt in het logo. Aangezien Erfgoed Gelderland de opdrachtgever is van het onderzoek en in de toekomst het product in beheer krijgt, is hierop geanticipeerd.

-Figuur 53: Het kleurenschema/huisstijl van Erfgoed Gelderland.-

'De Gelderse Limes en het publiek'

Welkom op de ESRI-storymap van de
publieksvisualisatie van de Gelderse Limes!

Een product van Erfgoed Gelderland | Gecreëerd door Wouter Hinrichs

-Figuur 54: Het kleurenschema/huisstijl van Erfgoed Gelderland toegepast in de Storymap.-

Naast dat de kleuren onderdeel zijn van het kleurenschema van Erfgoed Gelderland, geven ze de Storymap een fris en modern uiterlijk. Bij thema's als 'de Limes' of de Romeinen in het algemeen worden vaak rode/paarse kleuren kleurenschema's toegepast. Dit is bijvoorbeeld te zien in het kleurenschema van Romeinse Limes Nederland. Er is bewust voor gekozen om af te wijken van dit patroon, om het product een eigen uitstraling te geven en zich te onderscheiden van andere online platforms die zich bezighouden met de Limes en het Romeinse verleden van Nederland.

8.5.2 Kleurenschema & gebruik icoontjes

Zoals beschreven in paragraaf 8.3.2 is in de categorisatie van de vaste publieksvisualisaties een kleurenschema toegepast om deze verschillende categorieën zowel op de publieksvisualisatiekaart als in de slides van de Storymap van elkaar onderscheidend te maken.

Categorie Musea & Erfgoedcentra

-Figuur 55: Aanduiding categorie 'Musea & Erfgoedcentra'.-

Voor de categorie 'Musea & Erfgoedcentra' is gekozen voor een toepassing van de kleur rood. Rood is een kleur die mensen wellicht associëren met de logos of huisstijl van musea. Het bijbehorende icoontje is een rode speld met daarin een M. Deze M slaat tevens op Musea, aangezien met deze letter vaak op toeristische kaarten tevens musea worden aangegeven.

Categorie Bezichtigingen

-Figuur 56: Aanduiding categorie 'Bezichtigingen'.-

Een blauw kleurenschema is toegepast voor de categorie 'bezichtigingen'. Een achterliggende redenatie hiervoor is niet gemaakt, behalve dat er gestreefd is naar een sterk kleurencontrast tussen de verschillende categorieën. Het icoontje dat bij deze categorie hoort op de publieksvisualisatiekaart, is een blauwe speld.

Categorie Archeologische bezichtigingen

-Figuur 57: Aanduiding categorie 'Archeologische bezichtigingen'.-

Een variant van de categorie 'bezichtigingen' is gemaakt bij de categorie 'Archeologische bezichtigingen'. Deze categorie bevat bezichtigingen, maar in tegenstelling tot de elementen uit de categorie 'bezichtigingen' zijn deze elementen archeologisch erfgoed. Een toepassing van een goudachtig oranje is gemaakt voor deze categorie. Goud-oranje is een kleur die wellicht wordt geassocieerd met een schat. Het icoontje van deze categorie is een speld in dezelfde kleur.

Categorie Reconstructies

-Figuur 58: Aanduiding categorie 'Reconstructies'.-

Net zoals bij de categorie 'bezichtigingen', bestaat voor de kleurtoepassing van de categorie 'reconstructies' geen achterliggende redenatie. De categorie is te herkennen aan de gele cirkel als icoontje op de publieksvisualisatiekaart. Voor deze categorie is niet gekozen voor een druppelvormig icoontje, zoals het geval is bij andere categorieën. De reden hiervoor is dat de mogelijke opties voor een geel druppel icoontje op de publieksvisualisatiekaart qua kleur niet mooi in contrast stond ten opzichte van de andere icoontjes.

Categorie informatiepunten

-Figuur 59: Aanduiding categorie 'Informatiepunten.-

Voor de categorie 'informatiepunten' was het lastig om een toepassend kleurenschema te vinden. De meeste informatiepunten in het veld maakten gebruik van een huisstijl waarin veel rood zat verwerkt. Deze kleur was echter al toegewezen aan de categorie 'musea & erfgoedcentra'. Uiteindelijk is de keuze gevallen op groen, om het kleurencontrast van de categorieën aan te vullen. Het icoontje van de categorie informatiepunten is een groene speld, maar er zijn verschillende variatie aan icoontjes. Dit heeft te maken met de verschillende organisaties die de informatiepunten hebben geplaatst. De initialen van de verantwoordelijke organisatie zijn verwerkt in de speld.

 Sub-categorie informatiepunten: Toerismebureau Rivierenland

 Sub-categorie informatiepunten: Romeinse Limes Nederland

-Figuur 60 & 61: Aanduidingen van de subcategorieën in de categorie 'Informatiepunten.-

Categorie Infrastructurele visualisaties

-Figuur 62: Aanduiding categorie 'Infrastructurele visualisaties.-

De laatste categorie is 'Infrastructurele visualisaties'. Voor deze categorie is gekozen voor een donker kleurenschema, namelijk paars. De reden hiervoor is dat vele van de visualisaties in deze categorie in het veld vaak een donkere kleur hebben, bijvoorbeeld in het straatpatroon. Deze redenatie is terug te zien in het icoontje van deze categorie: een paars vierkant. Naast het feit dat de visualisaties vaak donker van kleur zijn, zijn deze vaak ook erg rechthoekig.

Hoofdstuk 9: Communicatie

9.1 | Belang van communicatie

Communicatie was een belangrijke factor in verschillende onderdelen van het onderzoek. Door geregeld communicatie te onderhouden met de opdrachtgever bij Erfgoed Gelderland, de begeleider bij Saxion en het provinciaal netwerk, werden deze partijen op de hoogte gehouden van de ontwikkelingen die plaatsvonden in dit onderzoek. Daarnaast hielden deze partijen dit onderzoek op de hoogte van de meest recente ontwikkelingen met betrekking tot het onderzoek die in het werkveld plaatsvonden.

9.2 | Saxion begeleiding

Gedurende het onderzoek is gebruik gemaakt van de beschikbare begeleidingsuren van de afstudeerbegeleider vanuit Saxion, Wouter Vos. Deze begeleidingsuren zijn voor verschillende doeleinden ingezet.

In het begin van het onderzoeksproces hebben meerdere gesprekken plaatsgevonden met Wouter Vos en met Roel Kramer over het onderzoeksonderwerp en de afbakening van onderzoeksgrenzen. De afbakening vormde in het begin van het onderzoeksproces een obstakel dat enig tijd kostte om te definiëren. Met de ondersteuning en werkervaring van Wouter Vos kon de afbakening gezamenlijk met Roel Kramer uiteindelijk goed vastgelegd worden.

Tijdens de onderzoeksfase is de expertise van Wouter Vos geraadpleegd in het controleren van geschreven teksten voor het verantwoordingsdocument. In deze periode zijn verschillende onderdelen van het onderzoeksproduct en de verantwoording opgestuurd naar Wouter Vos, die deze stukken controleerde en voorzag van feedback. Roel Kramer heeft het onderzoeksproduct meerdere malen bekeken en voorzien van feedback.

Daarnaast zijn tijdens deze fase meerdere gesprekken geweest over verschillende obstakels die gedurende het onderzoek verschenen. Tijdens deze gesprekken zijn de obstakels aan Wouter Vos voorgelegd, waarna hij advies gaf over hoe deze het best benaderd kunnen worden.

9.3 | Erfgoed Gelderland

Tijdens het onderzoek is goed contact onderhouden met de opdracht verlenende organisatie, Erfgoed Gelderland. Voor de realisatie van het onderzoek heeft een gesprek plaatsgevonden met Roel Kramer, Liesbeth Tonckens en Marc Wingens, om te peilen of het onderzoeksvoorstel paste in het activiteitenkader van Erfgoed Gelderland. Hierbij is gekeken naar de opties die mogelijk waren voor het onderzoeksonderwerp en op welke wijze het onderwerp gespecificeerd kon worden, vooral op het vlak van het onderzoekskader welk onderwerp wel of niet betrokken zou moeten worden in het onderzoek. Naar aanleiding van dit gesprek is een vervolgesprek ingepland om verder over deze onderwerpen te spreken. Naderhand zijn afspraken gemaakt over het uitvoeren van het onderzoek onder begeleiding van Erfgoed Gelderland en is de onderzoeksstage toegewezen.

Met opdrachtgever Marc Wingens is in de beginfase van het onderzoek gecommuniceerd over het onderzoeksonderwerp, het kader en de strategie. Punten van aandacht vanuit deze gesprekken zijn vervolgens besproken en verder uitgewerkt met Roel Kramer en Wouter Vos.

Gedurende de uitvoering van het onderzoek en de verwerking van de onderzoeksgegevens in het onderzoeksproduct was Roel Kramer het aanspreekpunt en inhoudelijk begeleider bij Erfgoed Gelderland. Bij obstakels in het onderzoek is Roel Kramer om advies gevraagd. Opdrachtgever Marc

Wingens is gedurende de uitvoering en de verwerking van het onderzoek meerdere keren ingelicht over de ontwikkelingen die zich gedurende het proces voordeden.

Aan het begin van de afrondende fase is het conceptonderzoek gepresenteerd aan het werkteam van Erfgoed Gelderland in Arnhem. De presentatie bevatte een samenvatting van het onderzoeksproces en het concept onderzoeksproduct, dat in de naloop van de presentatie door verschillende werknemers van Erfgoed Gelderland nog een keer in detail is bekeken.

9.4 | Romeinen Netwerk Gelderland

Een belangrijke plaats waar tijdens het onderzoek contact gezocht kon worden met het werkveld, was het Romeinen Netwerk Gelderland. Bij het Romeinen Netwerk Gelderland zijn vele verschillende partijen aangesloten, waaronder vertegenwoordigers van gemeenten, de provincie, musea, landelijke erfgoed organisaties, verenigingen en onderwijsinstellingen. Vertegenwoordigers van deze partijen komen eens per jaarkwartaal bijeen op locatie bij een van de aangesloten organisaties. Tijdens de bijeenkomsten worden verschillende onderwerpen uitgelicht en gepresenteerd aan de andere leden van het netwerk. In de bijeenkomsten wordt verbintenis gezocht tussen partijen voor het uitvoeren van projecten, het delen van informatie, het ondersteunen van ieders individuele projecten en om ontwikkelingen te delen met de aanwezigen uit het professionele werkveld.

Hoofdstuk 10 – Conclusies & Aanbevelingen

10.1 | Conclusies

Vanuit de onderzoeksresultaten zijn verschillende conclusies gevormd. Deze conclusies komen voort uit de beantwoording van de onderzoeksvragen, weergegeven in hoofdstuk 2. Daarnaast zijn enkele conclusies die niet onderdeel waren van de beantwoording van de onderzoeksvragen opgenomen in de conclusies. Hiervoor is gekozen aangezien deze punten wel belangrijk zijn voor de vorming van de aanbevelingen.

Conclusie 1: Diversiteit in publiekvisualisatie initiatieven

Een eerste conclusie is de diversiteit van de publiekvisualisatie initiatieven in de provincie Gelderland. Uit het onderzoek, in het bijzonder de veldinventarisatie, bleek dat zich een grote diversiteit aan publiekvisualisaties in Gelderland bevindt. In de verwerkingsfase van het onderzoek moesten verschillende categorieën opgesteld worden om de verschillende typen visualisaties te kunnen groeperen. Het resultaat van deze categorisatie zijn zes verschillende hoofdcategorieën die elk een bepaalde vorm van publiekvisualisaties bevatten. Binnen deze categorieën is onderling ook nog diversiteit te onderscheiden tussen de verschillende publiekvisualisaties. Een voorbeeld hiervan is te zien in de categorie ‘Bezichtigingen’. In deze categorie zijn zowel standbeelden als muurschilderingen opgenomen. De vorm van deze publiekvisualisaties verschillen zich van elkaar, maar verwijzen naar het Limes-erfgoed op een vergelijkbare manier.

Naast de vaste publiekvisualisaties, die in de zes hoofdcategorieën zijn opgenomen, zijn ook niet-permanente of plaatsgebonden vormen van publiekvisualisatie geïnventariseerd en opgenomen in het onderzoeksproduct. Deze vormen van publiekvisualisatie zijn opgenomen in twee restcategorieën: “Andere vormen van publiekvisualisatie” en “Organisaties”.

We kijken concluderend naar een totaal aantal van acht categorieën van publiekvisualisaties (de zes hoofdcategorieën en de twee restcategorieën). Deze categorieën bevatten elk publiekvisualisaties die het publiek herinneren aan- en betrekken bij het Limes-erfgoed van Gelderland. Een eerste manier waarop dit gebeurt is op een statische wijze van publiekvisualisatie, bijvoorbeeld bij de publiekvisualisaties uit de categorieën “Bezichtigingen”, “Reconstructies” en “Infrastructurele visualisaties”. Dit zijn publiekvisualisaties die een vaste plaats in het landschap hebben en een verhaal vertellen op een verwijzende manier. Dat wil zeggen dat deze publiekvisualisaties zelf niet het verhaal van de Limes vertellen, maar een kenbaar beeld geven die gedachten aan het Romeinse Limes-erfgoed van Gelderland opwekken. Voorbeelden hiervan zijn monumenten, kunstwerken, visualisaties in het straatpatroon etc.

Een andere manier waarop dit gebeurt is een meer dynamische wijze van publiekvisualisatie. Deze eigenschap is voornamelijk terug te zien in de categorieën “Musea & erfgoedcentra” en in de categorie “Overige vormen van publiekvisualisatie”. In deze categorieën zijn publiekvisualisaties opgenomen als evenementen en tentoonstellingen bij musea. Deze publiekvisualisaties hebben een dynamischere publieksbenaderingswijze. Het publiek wordt bij evenementen actief betrokken door verschillende interactieve activiteiten en wordt op deze wijze herinnerd aan het Limes-erfgoed van Gelderland. In musea geldt tevens deze publieksbenaderingswijze, alleen kan dit per museum en de wijze waarop het museum haar kennis en erfgoed uitdraagt verschillen. In principe veranderen museale tentoonstellingen geregeld, waardoor de uitdragswijze van informatie naar het publiek telkens verandert.

Conclusie 2: Zichtbaarheid van publieksvisualisaties

Een andere conclusie gaat over de zichtbaarheid van de publieksvisualisaties van het Romeinse Limes-erfgoed in Gelderland. Ondanks dat het aantal publieksvisualisaties groot is, is de zichtbaarheid helaas niet optimaal. Dat geldt met name voor de vaste, statische publieksvisualisaties, in het bijzonder de publieksvisualisaties uit de categorieën “Bezichtigingen” en “Informatiepunten”. Een groot aandeel van deze publieksvisualisaties zijn zowel online als in het veld moeilijk te vinden. In sommige gevallen zijn in het veld met toeval publieksvisualisaties aangetroffen die in de digitale inventarisatie niet naar voren kwamen. In andere gevallen werden publieksvisualisaties gevonden in de digitale inventarisatie, maar werden deze vervolgens niet aangetroffen in het veld. Een voorbeeld hiervan is het monument bij Maurik. In de digitale inventarisatie is deze publieksvisualisatie niet aangetroffen, maar tijdens eerste tourdag van de veldinventarisatie is deze publieksvisualisatie deze pas ontdekt.

Ook de bewegwijzering naar deze punten is vrijwel niet aangegeven. Zowel op de algemene wegwijzers als op de culturele/recreatieve wegwijzers, zijn vrijwel nooit borden aangegeven die geïnteresseerden leiden naar de publieksvisualisaties die zijn opgenomen in de categorieën “Bezichtigingen” en “Informatiepunten”. Een uitzonderlijk voorbeeld waar de bewegwijzering wel goed geregeld was, was bij de Romeinse waterleiding te Berg en Dal, waar het informatiepunt dus wél was opgenomen in de bewegwijzering.

Conclusie 3: Ongeordendheid in publieksvisualisatie

Een derde conclusie, is een ongeordendheid in de publieksvisualisatie van het Gelderse Limes-erfgoed. Hiermee wordt bedoeld op een niet voldoende samenhangend geheel tussen de verschillende publieksvisualisatievormen. Een voorbeeld hiervan is te zien in de publieksvisualisatiecategorie “Informatiepunten”. In deze categorie zijn er vijf verschillende organisaties of initiatieven die informatiepunten hebben geplaatst verspreid over de provincie. Tijdens de veldinventarisatie werden deze verschillende punten bezocht en werd er een mate van verwarring ervaren. De informatie die bij de verschillende informatiepunten wordt uitgedragen aan het publiek, is vaak in grote lijnen hetzelfde. Maar ondanks dat verschilt de uitstraling van de informatiepunten erg met elkaar.

Daarnaast is de ongeordendheid ook aangetroffen op het internet. Op het web zijn verschillende websites die een overzicht bieden van historische locaties, verhalen en publieksvisualisaties die verbonden zijn aan het Romeinse Limes-erfgoed van Gelderland. Vele van deze websites zijn echter incompleet of bevatten gedateerde informatie. Daarnaast zijn de verschillende verwijzingen naar externe informatiebronnen slecht of niet vermeld, waardoor deze informatie niet verder achterhaald kan worden.

Conclusie 4: Onderhoud van publieksvisualisaties

Aansluitend op de tweede en derde conclusie moet geconstateerd worden dat veel publieksvisualisaties slachtoffer zijn geworden van vernieling of slecht onderhoud. Publieksvisualisaties met name uit de categorie ‘informatiepunten’ zijn relatief vaak het slachtoffer van vandalisme. Gedurende de veldinventarisatie zijn meerdere informatiepunten aangetroffen die aangetast waren door graffiti of op andere wijze zijn beschadigd; bijvoorbeeld het informatiepunt van Toerismebureau Rivierenland bij Rijswijk en het informatiepunt van Spannende Geschiedenis bij Overasselt, die beide waren beklad met graffiti.

Het onderhoud van de zojuist genoemde informatiepunten bleek in het algemeen niet optimaal. Op basis van beeldmateriaal van een van deze informatiepunten blijkt dat deze beschadigingen al enkele jaren geleden zijn gemaakt. Een inhoudelijk voorbeeld van een ander type ‘slecht onderhoud’, is bij de informatiepunten van de gemeente Nijmegen. Op verschillende informatieborden van de gemeente wordt verwezen naar een website voor meer informatie. Deze website werkt echter niet. Toen hier nader contact over is gezocht, had de gemeente hier geen verklaring voor.

10.2 | Aanbevelingen

Op basis van de conclusies uit paragraaf 10.1 zijn verschillende aanbevelingen opgesteld ten behoeve van het werkveld over de publieksvisualisatie van het Gelderse Limes-erfgoed. De aanbevelingen zijn constructief bedoeld en hebben als doel de problemen, die in de conclusies zijn genoemd, aan te pakken en te verbeteren.

Aanbeveling 1: Optimaliseren van de zichtbaarheid van publieksvisualisaties

De eerste aanbeveling betreft het optimaliseren van de zichtbaarheid van de publieksvisualisaties. Dit is een van de voornaamste probleempunten die tijdens het onderzoek is aangetroffen. Vooral de statische publieksvisualisaties zijn op het internet slecht te traceren en er wordt over deze publieksvisualisaties weinig tot nauwelijks geschreven. In het veld zijn vele publieksvisualisaties niet te herkennen in het landschap, tenzij de locatie van tevoren (in het geval van dit onderzoek) is onderzocht.

Een mogelijke manier om dit probleem op te lossen, is het vormen van een compleet overzicht van publieksvisualisaties. De onderzoeksresultaten van dit onderzoek, en daarbij ook het onderzoeksproduct, vormen een goede basis voor de wijze waarop dit weergegeven kan worden. Door middel van een kaart of een overzichtelijke opsomming kan het publiek gemakkelijker zien op welke locatie iets te bezichtigen is. Dit overzicht zou een plaats moeten krijgen op de officiële website van de Limes in Nederland: www.romeinselimes.nl.

Aanbeveling 2: Beheer en fysiek onderhoud van publieksvisualisaties

Een tweede aanbeveling gaat over het beheer van de publieksvisualisaties zoals het regelmatig zorgvuldig fysiek onderhouden en controleren ervan. Met name bij de categorie 'Informatiepunten' zijn veel elementen aangetroffen die zijn beschadigd door vandalisme. Geheel voorkomen kan men dit niet, maar om een bepaalde boodschap over te brengen bij het publiek, moet een beter beheer worden uitgevoerd. Meerdere elementen in het veld zijn nu al enkele jaren beschadigd.

Voor dit probleem zijn enkele oplossingen te bedenken. Zo zou het onderhoud van publieksvisualisaties in het takenpakket van gemeentelijke beheerders opgenomen kunnen worden. In het onderhouden van picknickplaatsen, struikgewassen en informatieborden in de publiekelijke ruimte, is het onderhoud van de publieksvisualisaties een goede aansluiting. Een andere mogelijke oplossing voor het probleem is dat de organisaties of verenigingen (die de publieksvisualisaties hebben gerealiseerd) iemand aanstellen die verantwoordelijk is voor het onderhoud. In het geval dat personen deze verantwoordelijk reeds hebben, wordt aangeraden om meerdere keren per jaar de publieksvisualisaties te controleren. Een probleempunt in deze aanbeveling is dat een budget beschikbaar moet zijn om dit mogelijk te maken. Deze aanbeveling is met name gericht op publieksvisualisaties buiten de bebouwde kom, in afgelegen gebieden.

Aanbeveling 3: Inhoudelijke onderhoud publieksvisualisaties

Aansluitend op aanleiding twee volgt een derde aanbeveling, namelijk dat informatieborden inhoudelijk onderhouden dienen te worden. Gedurende het onderzoek zijn meerdere informatieborden aangetroffen waarin verwijzingen niet werkten of informatie gedateerd was. Het is belangrijk dat het publiek toegang heeft tot de meest recente informatie en ontwikkelingen. Verwijzingen op borden moeten geregeld gecontroleerd worden en verwezen websites moeten regelmatig bijgewerkt worden waar nodig en mogelijk.

Een concrete oplossing voor dit probleem is lastig te bedenken, aangezien voortdurend onderzoeken worden gedaan met nieuwe bevindingen over onderwerpen die zijn verbonden met het Gelderse Limes-erfgoed. Een manier om deze gedateerde informatie bij te werken, sluit aan bij de oplossing bij

aanbeveling twee. Door het opnemen van het inhoudelijke onderhoud van de publieksvisualisaties in het takenpakket van een werknemer van de verantwoordelijke organisatie of overheid, wordt veroudering van informatie bij publieksvisualisaties eerder opgemerkt.

Dit geldt niet alleen voor publieksvisualisaties in het veld, maar ook op het internet. Websites, waaronder het onderzoeksproduct van dit onderzoek, verouderen ook. Het is belangrijk dat websites geregeld gecontroleerd worden en dat iemand binnen de beherende organisatie, overheid of verenging verantwoordelijk is voor het onderhoud van deze websites.

Een laatste mogelijke oplossing is het verduurzamen van publieksvisualisaties. Hiermee wordt bedoeld dat bij de ontwikkeling van nieuwe publieksvisualisaties meer aandacht wordt besteed aan de levensduur. Zo zou op informatieborden meer verwezen kunnen worden naar informatie op websites, die goedkoper en gemakkelijker te onderhouden zijn. Hierdoor verliest een informatiebord zijn waarde niet en hoeft geen geld uitgegeven te worden voor de vervanging van borden vanwege oude informatie.

Aanbeveling 4: Limes publieksvisualisatie in andere provincies

Een vierde aanbeveling heeft te maken met het onderzoeksproduct. Dit is in het werkveld op verschillende bijeenkomsten, waaronder de Romeinendag in het Rijksmuseum voor Oudheden in Leiden en het Romeinennetwerk Gelderland, goed ontvangen. Een belangrijk punt voor toekomstig onderzoek, is het onderzoek naar Limes publieksvisualisaties in de provincies Utrecht en Zuid-Holland. Dit creëert niet alleen regionaal een beter overzicht, maar gecombineerd met het onderhavig onderzoek, vormt het een nationaal overzicht van publieksvisualisaties van de Limes in Nederland.

Een nationaal overzicht van publieksvisualisaties van de Romeinse Limes zou een plaats moeten krijgen op de officiële website: www.romeinselimes.nl. Op deze manier kan ieder die geïnteresseerd is in het verhaal van de Romeinse Limes op een plek alle informatie vinden. Een ander voordeel van een nationaal overzicht, is dat maar een overzicht onderhouden hoeft te worden, in plaats van drie individuele overzichten op provinciaal niveau. Dit scheelt tijd en geld.

Aanbeveling 5: Romeinennetwerk Gelderland

Ten slotte volgt een laatste aanbeveling: bouw het Romeinennetwerk Gelderland verder uit en versterk de communicatie tussen de partijen die lid zijn van deze groep. Gedurende het onderzoek is de groei van het Romeinennetwerk Gelderland geobserveerd. De betrokken partijen van dit netwerk zijn zich meer in elkaars projecten gaan verdiepen en elkaar meer gaan ondersteunen hierin. Dit wordt gezien als een positieve ontwikkeling. Door het versterken van het netwerk worden partijen meer door elkaar geïnformeerd en wordt meer structuur gecreëerd in de ordening van initiatieven van partijen. Een onderzoek naar de netwerkposities van de verschillende partijen binnen Gelderland die zich bezighouden met de publieksvisualisatie van het Gelderse Limes-erfgoed zou een belangrijke ontwikkelingsstap hierin zijn.

Hoofdstuk 11 – Discussie

11.1 | Opdeling discussie

Het is belangrijk om na het uitvoeren en afronden van een onderzoek stil te staan bij hoe het onderzoeksproces is verlopen. Door middel van persoonlijk en onderzoekstechnisch reflecteren kan geleerd worden van de wijze waarop probleemstukken zijn aangepakt en welk effect dit heeft gehad op het onderzoek. Hieruit kan blijken welke onderzoek stappen een juiste keuze waren en welke niet. Door zowel terug te kijken op de positieve en de negatieve eigenschappen van het onderzoek, kunnen stappen worden ondernomen om fouten te voorkomen in de toekomst. Deze discussie is opgedeeld in twee delen: Persoonlijke reflectie en de onderzoekstechnische reflectie.

11.2 | Persoonlijke reflectie

In dit onderzoek hebben zich verschillende punten voorgedaan die achteraf gezien wellicht niet ideaal zijn geweest voor het onderzoeksproces. Een voorbeeld hiervan kan gegeven worden uit de beginfase van het onderzoek. Het bepalen van de definitieve onderzoeksrichting was een moeizaam proces. Zoals eerder genoemd in hoofdstuk 5, zijn tijdens de voorbereidende fase van het onderzoek meerdere obstakels opgeworpen die niet op een efficiënte manier zijn aangepakt. Het grootste obstakel hierin was het specificeren van het onderzoekskader, aangezien dit te breed was. Terugkijkend op hoe dit obstakel is aangepakt, heeft het te lang geduurd tot de huidige onderzoeksvisie werd vastgelegd.

Een ander obstakel in het onderzoek was de tijdsplanning. Deze was niet realistisch genoeg opgesteld ten opzichte van de werkelijkheid. Enkele onderdelen van het onderzoek, waaronder het uitwerken van onderzoeksgegevens, vroegen in de realiteit veel meer uren dan in de planning voorheen was opgenomen. Doordat de uren in de planning niet overeenkwamen met werkelijke uren, is een vertraging opgelopen in het onderzoek. Door een meer specifieke en realistische planning op te stellen, hadden meerdere moeizame planning gerelateerde kwesties voorkomen kunnen worden.

Een laatste obstakel gedurende het onderzoek was trots. In het geval dat situaties in het onderzoek niet liepen zoals gewenst werd, werd het probleem binnen het onderzoek gehouden. Dit was geen verstandige keuze, aangezien deze obstakels zorgden voor frustratie en een achterloop op schema. In de gevallen die zich hebben voorgedaan, had eerder de begeleiding van Saxion en Erfgoed Gelderland op de hoogte gesteld moeten worden. In een volgend onderzoek moet deze trots aan de kant geschoven worden en geaccepteerd worden dat hulp van anderen soms essentieel is.

Ondanks dat dit type obstakel niet direct werd doorgespeeld naar de begeleiding, was de verdere communicatie in het onderzoek met de begeleiding vanuit Saxion, de begeleiding vanuit Erfgoed Gelderland en de opdrachtgever, goed. Door middel van vele gesprekken bleven alle partijen op de hoogte van de meest recente ontwikkelingen.

11.3 | Onderzoekstechnische reflectie

Naast de persoonlijke reflectie zijn ook enkele onderzoekstechnische punten die wellicht beter uitgevoerd kunnen worden of punten waar in de toekomst ruimte is voor aanvulling. Deze punten zijn op te delen op drie niveaus: macro-, meso- en microniveau.

Op macroniveau zijn in het onderzoek te weinig vergelijkingen gemaakt met Limes erfgoed in het buitenland. Het Verenigd Koninkrijk en Duitsland hebben Limes-erfgoed waarmee vergelijkingen gemaakt zou kunnen worden op het vlak van publieksvisualisatie, vormgeving en publiekelijk draagvlak. Deze vergelijkingen hadden waardevolle aanvullende informatie kunnen bieden over de kwaliteit van de Gelderse publieksvisualisaties. In het onderzoek zijn enkele kleine vergelijkingen met het buitenland gemaakt, maar deze komen nog niet volledig tot recht.

Een onderzoekstechnisch punt op mesoniveau is dat tijdens het onderzoek enkele publieksvisualisaties binnen het onderzoeksgebied niet- of te laat zijn aangetroffen. Het beeld van de publieksvisualisatie van de Gelderse Limes wordt vanwege de afwezigheid van enkele visualisaties niet geheel compleet gepresenteerd. Deze visualisaties kunnen in toekomstig onderzoek opgenomen en uitgelicht worden, maar voor de compleetheid van dit onderzoek wordt het ontbreken van deze visualisaties betreurd.

Ten slotte, op microniveau, is dat het onderzoek zich meer had kunnen richten op het effect van de publieksvisualisaties. Hiermee wordt bedoeld dat geen onderzoek gedaan is naar hoe het publiek de verschillende publieksvisualisaties ervaart en welke informatie op het publiek wordt overgebracht. Ondanks dat het een bewuste keuze is geweest om deze punten niet in dit onderzoek mee te nemen, zouden deze punten belangrijke informatie aanvulling kunnen bieden aan dit onderzoek.

11.4 | Slotwoord

Concluderend is er een grote tevredenheid over hoe het onderzoeksproces in zijn geheel is verlopen. Zoals hiervoor genoemd, zijn er stappen geweest in het proces die wellicht beter anders gezet hadden kunnen worden. Deze punten waren gedurende het onderzoek frustrerend, maar vormden wel een leerproces. De fouten die in dit onderzoek zijn gemaakt, zullen in de toekomst niet snel weer gemaakt worden. Ondanks alle obstakels is een onderzoek uitgevoerd en een product gecreëerd, waar met voldoening op terug wordt gekeken.

Hoofdstuk 12 - Samenvatting

Van februari tot december 2018 heeft in het kader van het afstuderen aan de opleiding HBO Archeologie bij Saxion Deventer een onderzoek plaatsgevonden naar de publiekvisualisatie van het Romeinse Limes-erfgoed in de provincie Gelderland. Dit onderzoek vond plaats in opdracht van het erfgoedhuis van Gelderland: Erfgoed Gelderland.

Het onderzoek had een inventariserende vorm en richtte zich op alle publiekvisualisaties die zich in Gelderland per 2018 bevinden, en die het publiek herinneren en betrekken bij het Romeinse Limes-erfgoed van de provincie. Gedurende het onderzoek is zowel een digitale- als veldinventarisatie uitgevoerd. Daarbinnen zijn gegevens over alle aangetroffen publiekvisualisaties verzameld en beschreven. Tijdens het uitvoeren van de inventarisaties zijn grote aantallen beeldmateriaal gecreëerd, die, naast de toepassing in het verantwoordingsdocument en het afstudeerproduct, een bestemming zullen krijgen in het publieke domein.

Het onderzoek had enkele doelstellingen die door het vormen van het onderzoeksproduct behaald moesten worden. Belangrijk was het streven naar het creëren van overzicht en een product met visuele aantrekkelijkheid. Het onderzoeksproduct is vormgegeven in een ArcGIS Storymap, een nieuwe manier van dataweergave. Op deze wijze is een interactief overzicht gepresenteerd dat de basis weergeeft van de huidige stand van zaken over de publiekvisualisaties van het Limes-erfgoed in de provincie Gelderland.

Hoofdstuk 13 – Dankwoord

Graag wil ik mijn studiegenoten en vrienden Mara Grandia, Kevin Schell, Paul Scholten, Wouter Groenendijk, Peter Kalkman, Felicia Hulshof, Sil Veenstra en Esther de Graaf bedanken voor het geven van feedback over mijn onderzoek en voor het onderdeel zijn van verschillende afbeeldingen die in het onderzoeksproduct zijn gebruikt.

Daarnaast wil ik mijn begeleider bij Erfgoed Gelderland, Roel Kramer, bedanken voor zijn begeleiding en de adviezen die hij mij heeft gegeven. Ik heb veel inspiratie op kunnen doen tijdens de gesprekken die ik met hem heb gehad. Roel heeft mij geïntroduceerd bij verschillende netwerkbijeenkomsten en gaf mij hierin de kans om mijn ideeën te kunnen delen met het werkveld. Door deze netwerkbijeenkomsten bij te wonen heb ik veel informatie verkregen voor mijn onderzoek en heb ik een begin kunnen maken aan het opbouwen van een persoonlijk netwerk.

Ik wil graag het team van Erfgoed Gelderland bedanken voor hun gastvrijheid en de adviezen die zij mij hebben gegeven tijdens mijn stageperiode op het kantoor in Arnhem. Daarop aansluitend wil ik graag Marc Wingens en Liesbeth Tonckes bedanken dat zij toekomst zagen in mijn ideeën voor het onderzoek, die ik tijdens ons eerste gesprek in 2017 aan hen voorstelde. Ook bedank in het bijzonder Mariëlla Beukers, Martine van Empel en de leden van het Romeinen Netwerk Gelderland voor hun adviezen en hulp.

Tevens wil ik mijn moeder bedanken, waarbij ik altijd mijn hart kon luchten als ik ergens tegenaan liep. Zonder de gesprekken met jou weet ik niet of ik mijn visie helder genoeg had kunnen overbrengen. Ten slotte wil ik graag mijn vader bedanken voor de steun en de hulp die hij mij heeft gegeven tijdens het gehele proces, en in het bijzonder op het punt dat ik compleet vastliep in mijn onderzoek. Het moment dat je samen met mij een duidelijk stappenplan maakte tijdens onze vakantie in Kroatië, was een totaal keerpunt in mijn onderzoeksproces wat mij bewoog tot een afgerond onderzoek waar ik erg trots op ben.

Hoofdstuk 14 – Bronnen

14.1 | Literatuurlijst

14.1.1 Literatuurlijst verantwoordingsdocument

- Adkins, G./N. Mills, 2011: *Frontiers of the Roman Empire World Heritage Site: Hadrian's Wall Interpretation Framework; Overview and Summary*, Hexham.
- Allais, L., 2013: *Integrities: The Salvage of Abu Simbel in Grey Room 50, Winter 2013*, Cambridge, 6-45.
- Archeologiehuis Zuid-Holland, 2017: Nr.4: Zwammerdam in *Leven langs de Limes: 4 Tentoonstellingen over de Romeinse Limes in Zuid-Holland*, Alphen aan den Rijn.
- Bechert, T./W.J.H. Willems, 1995: *De Romeinse rijksgrens: Tussen Moezel en Noordzeekust*, Utrecht.
- Breeze, D.J., 2006: *Hadrian's Wall*, London.
- Breeze, D.J./S. Jilek/E.P. Graafstal/W.J.H. Willems/S. Bödecker, 2018: *Grenzen van het Romeinse Rijk: De Nedergermaanse Limes*, Leiden.
- Buijtendorp, T., 2017: *Het jaar 117: Sporen van Trajanus en Hadrianus in de Lage Landen*, Utrecht.
- De Groot, H., 2007: De Bataafse mythe, in G.C. Molewijk (ed.), *De Oudheid van de Bataafse nu Hollandse Republiek*, Weesp, 13.
- Geuenich, D., 1997: Ein Junges Volk macht Geschichte. Herkunft und Landnahme der Alamannen, in D. Geuenich (ed.), *Die Alamannen*, Stuttgart, 73-78.
- Grit, R., 2011: *Projectmanagement: projectmatig werken in de praktijk*, Groningen.
- Heunks, E./F. van Hemmen, 2006: *Plangebied Huissensche Waarden, gemeente Lingewaard; cultuurhistorisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek (verkenning): Raap-rapport 1302, ISSN 0925-6229*, Amsterdam.
- Kleiner, F.S., 2016: *A History of Roman Art*, Boston.
- Klink, T., 2017: Intelligente interactieve rapporten zijn de toekomst in *Water Governance, reeks 03-2017*, Amsterdam, 42-46.
- Lendering, J./A. Bosman, 2010: *De rand van het rijk: De Romeinen in de Lage Landen*, Amsterdam.
- Mijn Gelderland, 2012: *Canon van Doetinchem*, Arnhem.
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 2013: *Museumbrief: Samen werken, samen sterker*, Den Haag.
- Muller, F./E.H. Renkema, 1970: *Volter's Woordenboeken: Beknopt Latijns-Nederlands woordenboek*, Groningen.
- Nederlandse Limes Samenwerking, 2014: *Intentieverklaring Werelderfgoednominatie Romeinse Limes*, Amsterdam.
- Nederlandse Limes Samenwerking, 2016: *Interpretatiekader Romeinse Limes in Nederland: Het cement voor een aantrekkelijk erfgoed, s.l.*
- Nederlandse Limes Samenwerking, 2017: *Infograph Romeinse Limes, s.l.*
- Nederlandse Limes Samenwerking, 2017: *Limes Merkstrategie, s.l.*
- Penrose, J., 2005: Early Republic 753BC-150BC, In J., Penrose (ed.), *Rome and Her Enemies: An Empire Created and Destroyed by War (General Military)*, Oxford, 14-85.
- Porreij-Lyklema, T.E./S. Van Der Veen, 2016: *Twee dijkversterkingen bij Pannerden en Loo, gemeente Rijnwaarden en Duiven/Lingewaard; archeologisch vooronderzoek: een*

bureaustudie- en inventariserend veldonderzoek (verkennend booronderzoek): RAAP-rapport 5572, ISSN: 0925-6369, Amsterdam.

- Raad van Europa, 1992: *European Convention on the Protection of the Archaeological Heritage*, Straatsburg.
- RBT KAN/Romeinse Limes Nederland, 2016: *Op reis langs de Limes, de noordelijke grens van het Romeinse Rijk: Een plan voor de aanpak van de marketing ter voorbereiding op de nominatie van de Limes tot UNESCO-Werelderfgoed*, Arnhem.
- Roberts, J.M., 2004: *Ancient History: From the First Civilizations to the Renaissance*, London.
- Spring, P., 2015: *Great walls and linear barriers*, Barnsley.
- Stichting Werelderfgoed Nederland, 2014: *Stap voor stap: hoe word je Werelderfgoed*, Amsterdam.
- Van der Heijden, P., 2016: Romeinse wegenbouw en bronnen van onderzoek, in P. van der Heijden (ed.), *Romeinse wegen in Nederland*, Utrecht, 9-19.
- Van der Heijden, P., 2016: *Grens van het Romeinse Rijk: De Limes in Gelderland*, Utrecht.
- Willems, W.J.H./H. van Enckevort, 2009: Ulpia Noviomagus: The Batavian capital at the imperial border, in *Journal of Roman Archaeology; supplement 73*, Portsmouth/Rhode Island.

14.1.2 Literatuurlijst onderzoeksproduct

- Bloemers, T., 2005: Een eerste stap naar stedelijkheid in de Rijndelta, in B. Colenbrander (ed.), *Limes Atlas 010*, Rotterdam, 21-27.
- Bogaers, J.E.A.T., 1955: *De Gallo-Romeinse tempels te Elst in de Over-Betuwe*, Amersfoort.
- Breeze, D., 2006: *Hadrian's Wall*, Holborn.
- Derks, H./M. Knocken/P. van der Heijden/R. van der Weiden, 2008: *Van Bron tot Kraan. Het aquaduct van Groesbeek als levensader voor een nieuwe economie: een ontwikkelingsvisie; Gemeente Groesbeek rapport 4401*, Groesbeek.
- Gemeente Nijmegen, 2007: *Via Centrum: Romeinse wandeling door het centrum van Nijmegen*, Nijmegen.
- Gemeente Nijmegen, 2013: *Archeologie op straat: Waar kunt u nog wat zien in Nijmegen*, Nijmegen.
- Gemeente Nijmegen, 2017: *Kunst op straat: Kunstwerken in Door de Stad - Oost*, Nijmegen.
- Gemeente Nijmegen, 2017: *Kunst op straat: Kunstwerken in Pleinroute*, Nijmegen.
- Gemeente Nijmegen, 2017: *Kunst op straat: Kunstwerken in Waalkaderoute*, Nijmegen.
- Hulst, R.S./J. Vredenberg, 2007: *Het Romeins Marskamp bij Ermelo*, Utrecht.
- Jager, S./R. Smit, 2011: *Archeologische parels van de Veluwe: Op zoek naar de geschiedenis in het landschap*, Zeist.
- Kocken, M./P. van der Heijden, 2009: *Werkboek cultuurhistorie Meinerswijk: Ontwerpen aan 2000 jaar geschiedenis in het licht van toekomstige ontwikkelingen*, Arnhem.
- Lendering, J./A. Bosman, 2010: *De rand van het rijk: De Romeinen in de Lage Landen*, Amsterdam.
- Loos, F./M. Onderwater, 2011: *Gebiedsvisie Stadsblokken-Meinerswijk*, Arnhem.
- Muller, F./E.H. Renkema, 1970: *Volter's Woordenboeken: Beknopt Latijns-Nederlands woordenboek*, in A.D. Leeman (ed.), Groningen.
- Nationale UNESCO Commissie Nederland, 2016: *Factsheet*, Den Haag.
- RomeinenNU, 2017: *100 procent Romeins?: Special van de Romeinenwijk*, Nijmegen.
- Van der Heijden, P., 2016: *Grens van het Romeinse Rijk: De Limes in Gelderland*, Utrecht.
- Van Droffelaar & Sträter, 2007: *Carvium Novum: Planbeschrijving*, Arnhem.

- Van Enckevort, H./J. Tijssen (eds.), 2005: *In de schaduw van het noorderlicht: De Gallo-Romeinse tempel van Elst-Westeraam*, Hoorn/Nijmegen.
- Van Enckevort, H./W. K. Vos, 2006: *De Limes: een natte grens dwars door Nederland*, NOaA hoofdstuk 19 (versie 1.0), (<https://archeologieinnederland.nl/sites/default/files/19-limes%20%2B%20links.pdf>), 1-45.
- Visser, R.M., 2015: Imperial timber? Dendrochronological evidence for large-scale road building along the Roman Limes in the Netherlands, in *Journal of Archaeological Science*, nr. 53, Amsterdam, 243-254.
- Willems, W.J.H., 1980: *Castra Herculis, een Romeins Castellum bij Arnhem*, Amersfoort (ROB-overdrukken 145).

14.2 | Beeldmateriaal

14.2.1 Beeldmateriaal verantwoordingsdocument

Al het beeldmateriaal dat in het verantwoordingsdocument is weergegeven, is gemaakt en in eigendom van W.K. Hinrichs, 2018. Op deze regel gelden de volgende uitzonderingen:

- Figuur 4 - Tataryn, 2012: The Roman Empire Trajan 117 AD, (https://en.wikipedia.org/wiki/File:Roman_Empire_Trajan_117AD.png op 20-11-2018).
- Figuur 5 - Hoitink, Y., 2007: Linkergedeelte van de kaart, (<https://www.historischcartografie.nl/nieuws/2007/11/peutingerkaart-is-Werelderfgoed/> op 10-07-2018).
- Figuur 6 - Rijksmuseum, 2007: De Bataven verslaan de Romeinen bij de Rijn, Otto van Veen 1600-1613, (<https://www.rijksmuseum.nl/nl/collectie/SK-A-424> op 23-06-2018).
- Figuur 7 - Nuyten, P., 2014: Reconstructie Ulpia Noviomagus, (<https://www.geschiedenislokaal024.nl/bronnen/reconstructie-ulpia-noviomagus/> op 3-12-2018).
- Figuur 9 - Europese Raad, 2018: The Logo, (<https://www.coe.int/en/web/about-us/visual-identity?desktop=true> op 20-05-2018).
- Figuur 10 - UNESCO, 2018: Name and Logo, (https://en.unesco.org/about-us/name_logo op 20-05-2018).
- Figuur 11 - UNESCO, 2018: World Heritage Emblem, (<https://whc.unesco.org/en/emblem/> op 20-05-2018).
- Figuur 12 - United Nations Information Centre Canberra, 2014: UNESCO World Heritage Sites Interactive Map, (<http://un.org.au/2014/03/17/unesco-world-heritage-sites-interactive-map/> op 05-10-2018).
- Figuur 13 - Tesson, C.P., 2015: The United Nations Educational and Cultural Organization Headquarters in Paris, Nov. 9, 2015 during the 38th Session of the Unesco General Conference., (<http://time.com/4980034/unesco-trump-us-leaving-history/> op 20-05-2018).
- Figuur 22 - Capria, K., 2016: Esri Headquarters, Building Q, (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Esri_Headquarters_Building_Q.jpg op 30-09-2018).
- Figuur 23 - Esri, 2018: Logo, (<https://www.esri.com/en-us/home> op 30-09-2018).

14.2.2 Beeldmateriaal onderzoeksproduct

Het beeldmateriaal in het onderzoeksproduct is gemaakt en in eigendom van W. K. Hinrichs, 2018. Op deze regel gelden enkele uitzonderingen. In de gevallen dat extern beeldmateriaal is gebruikt, is in het onderzoeksproduct verwezen naar de originele maker/beheerder.

14.3 | Internetbronnen

14.3.1 Internetbronnen verantwoordingsdocument

- Archeon Museumpark, 2017: (<https://www.archeon.nl/nl/de-zwammerdamschepen-archeon-project.html> op 20-01-2018).
- Boonstra, W., 2014: Romeinse grens wordt gekoesterd, (<https://www.binnenlandsbestuur.nl/ruimte-en-milieu/nieuws/romeinse-grens-wordt-gekoesterd.9196837.lynkx> op 20-01-2018).
- Erfgoed Gelderland, 2016: Missie en Visie, (<https://erfgoed gelderland.nl/over-ons/missie-en-visie/> op 19-01-2019).
- ESRI, 2018: What we do, (<https://www.esri.com/en-us/about/about-esri/what-we-do> op 15-09-2018).
- Gemeente.nu, 2017: Omgevingswet in 2021 van kracht, (<https://www.gemeente.nu/ruimte-milieu/omgevingswet/omgevingswet-2021-kracht/> op 19-01-2019).
- Historiek, 2017: Nedergermaanse Limes moet op Werelderfgoedlijst, (<https://historiek.net/nedergermaanse-limes-moet-op-Werelderfgoedlijst/15049/> op 08-02-2018).
- Lendering, J., 2017: Limesmoeieheid (<https://historiek.net/limesmoeieheid/73547/> op 20-01-2019).
- Mijn Gelderland, 2018: Over Mijn Gelderland, (<https://mijngelderland.nl/search#!?currentPage=1> op 17-01-2019).
- Nederlandse Limes Samenwerking, 2017: Nominatieproces Romeinse Limes, (<https://www.limeswerelderfgoed.nl/unesco-werelderfgoedlijst/nominatieproces-romeinse-limes/> op 20-01-2019).
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2014: Integrale wet voor het cultureel erfgoed, (<https://cultureelerfgoed.nl/dossiers/erfgoedwet> op 19-01-2019).
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2017: Cultureel erfgoed in de Omgevingswet, (<https://cultureelerfgoed.nl/dossiers/omgevingswet/cultureel-erfgoed-in-de-omgevingswet> op 19-01-2019).
- Romeinse Limes Nederland, 2017: Bijlandse Waard, (<https://www.romeinselimes.nl/wat-is-de-romeinse-limes/plaatsen/bijlandse-waard> op 18-09-2018).
- Romeinse Limes Nederland, 2017: Maurik, (<https://www.romeinselimes.nl/wat-is-de-romeinse-limes/plaatsen/maurik> op 26-10-2018).
- Tweede Kamer der Staten-Generaal, 2014: Bundeling en aanpassing van regels op het terrein van cultureel erfgoed (Erfgoedwet), (<https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-34109-3.html> op 23-06-2018).
- UNESCO, 2001: The Criteria for Selection, (<https://whc.unesco.org/en/criteria/> op 19-01-2018).
- UNESCO, 2003: The Organization's history, (<http://www.unesco.org/new/en/unesco/about-us/who-we-are/history/> op 28-05-2018).
- UNESCO, 2009: Frontiers of the Roman Empire, (<https://whc.unesco.org/en/list/430> op 28-05-2018).
- UNESCO, 2013: List of the 195 Members (and the 11 Associate Members) of UNESCO and the date on which they became members of the organization, (http://www.unesco.org/eri/cp/ListeMS_Indicators.asp op 28-05-2018).
- UNESCO, 2016: The World Heritage Convention, (<https://whc.unesco.org/en/convention/> op 28-05-2018).

- Van der Heijden, P., 2017: Het Romeinse marskamp op de hei bij Ermelo, (<https://historiek.net/het-romeinse-marskamp-op-de-hei-bij-ermelo/66640/> op 19-09-2018).

14.3.2 Internetbronnen onderzoeksproduct

- Aquaduct Groesbeek, 2011: Geschiedenis, (http://www.aquaductgroesbeek.nl/?page_id=126 op 26-09-2018).
- ArcheoHotspots, 2016: Archeohotspot Arnhem. (<http://www.ArcheoHotspots.nl/ArcheoHotspots/archeohotspot-arnhem/> op 03-04-2018).
- ArcheoHotspots, 2016: Archeohotspot Nijmegen. (<http://www.ArcheoHotspots.nl/ArcheoHotspots/archeohotspot-nijmegen/> op 02-04-2018).
- ArcheoHotspots, 2017: Archeohotspot Nijmegen krijgt plek in Museum Het Valkhof. (<http://www.ArcheoHotspots.nl/nieuws/2017/archeohotspot-nijmegen-krijgt-plek-in-museum-het-valkhof/> op 02-04-2018).
- ArcheoHotspots, 2017: ArcheoHotspots; Locaties, (<http://www.ArcheoHotspots.nl/> op 10-09-2018).
- ArcheoHotspots, 2017: Over ArcheoHotspots, (<http://www.ArcheoHotspots.nl/> op 10-09-2018).
- ArcheoHotspots, 2018: Archeohotspot Dreumel. (<http://www.ArcheoHotspots.nl/ArcheoHotspots/archeohotspot-dreumel/> op 01-06-2018)
- Archeologische werkgroep Expeditie over de Maas, 2017: Wie zijn wij?: Archeologische werkgroep “Expeditie over de Maas”. (<http://www.expeditie-overdemaas.nl/wie-zijn-wij/> op 03-06-2018).
- Arendsen, R., 2016: Romeinse wachttorens in Opheusden na honderden jaren weer te zien, (<https://www.omroepgelderland.nl/nieuws/2108161/Romeinse-wachttorens-in-Opheusden-na-honderden-jaren-weer-te-zien> op 12-05-2018).
- Auteur onbekend, 2014: Burendag 2014, (<https://www.participatiekaart.nl/nijmegen/066-derde-walstraat-burendag-2014/> op 16-04-2018).
- Auteur onbekend, 2018: Joost van den Toorn (2018), (<https://galleryviewer.com/nl/galerie/57/kunstenaars/467> op 02-12-2018).
- Bank Giro Loterij Open Monumentendag, 2007: Gelders Archeologisch Centrum G. M. Kam. (<https://www.openmonumentendag.nl/monument/nijmegen-gelders-archeologisch-centrum-g-m-kam/> op 19-05-2018).
- Besjes, K., 2018: Het Tempel | Kerkmuseum Elst. (<https://www.pg-elst.nl/de-kerk/tempel-kerk-museum/> op 12-04-2018).
- Biologische Tuinbouw Vereniging Elderveld, 2015: Romeinse Tuin de Steenen Camer, (<http://www.btv-elderveld.nl/romeinse-tuin> op 22-04-2018).
- Blauw, D., 2018: What is No More Mondays?, (<https://www.nomomo.nl/2018/09/welkom-bij-no-more-mondays/> op 3-10-2018).
- Carvium Novum, 2018: Carvium Novum, (<https://www.carviumnovum.nl/> op 10-09-2018).
- Collectie Gelderland, datum onbekend: Afgietsel van de Romeinse grafsteen uit Dodewaard, (<https://www.collectiegelderland.nl/organisaties/museumhetvalkhof/voorwerp-1994.1.3> op 15-05-2018).
- Collectie Gelderland, datum onbekend: Billenium monument, (<https://www.collectiegelderland.nl/organisaties/beeldenvangelderland/voorwerp-BGLD1528> op 21-05-2018).
- Collectie Gelderland, datum onbekend: De Godenpijler, (<https://www.collectiegelderland.nl/organisaties/beeldenvangelderland/voorwerp-BGLD1592> op 15-04-2018).

- Collectie Gelderland, datum onbekend: Loden Lady, (<https://www.collectiegelderland.nl/organisaties/beeldenvangelderland/voorwerp-BGLD1600> op 15-04-2018).
- De Heer, M., 2007: Het marskamp bij Ermelo; Niemand heeft nog kunnen achterhalen wat de Romeinen kwamen doen op de heide, (<https://www.trouw.nl/home/het-marskamp-bij-ermelo~a99717a4/> op 02-04-2018).
- DLA Plus, 2011: Romeinse weg Elst Driel, (<http://www.dlaplus.nl/nl/projecten/erfgoed/overbetuwe/> op 06-05-2018).
- Erfgoedcentrum Rozet, 2017: Ontdek Erfgoedcentrum Rozet. (<https://www.erfgoedcentrumrozet.nl/ontdek> op 03-04-2018).
- Erfgoedcentrum Rozet, 2017: Verdiep je in Erfgoedcentrum Rozet. (<https://www.erfgoedcentrumrozet.nl/verdiep> op 03-04-2018).
- Erfgoedfestival, 2018: De Limes, (<https://erfgoedfestival.nl/mijngelderland/de-limes/> op 24-05-2018).
- Erfgoedfestival, 2018: Deelnemerslijst, (<https://erfgoedfestival.nl/deelnemerslijst/> op 24-05-2018).
- Erfgoedfestival, 2018: Fietsen over Grenzen, (<https://erfgoedfestival.nl/fietsen-over-grenzen/> op 24-05-2018).
- Erfgoedfestival, 2018: Mode aan de Limes. (<https://erfgoedfestival.nl/agenda/mode-aan-de-limes/2018-07-14/> op 06-06-2018).
- Erfgoedfestival, 2018: Over het festival, (<https://erfgoedfestival.nl/over-het-festival/> 24-05-2018).
- Erfgoedfestival, 2018: Persbericht: Sporen van de Romeinen en het Hertogdom in Arnhem. (<https://erfgoedfestival.nl/sporen-van-de-romeinen-en-het-hertogdom-in-arnhem/> op 06-06-2018).
- Erfgoedfestival, 2018: RoMeincraft, (<https://erfgoedfestival.nl/romeincraft/> op 25-05-2018).
- Friedrichs, F., 2018: ArcheoHotspot Valkhof Museum. (<http://www.awnregionijmegen.nl/archeohotspot-nijmegen/> op 02-04-2018).
- Gelders Eiland, 2015: Grafsteen “Marcus Mallius”, (<https://www.gelderseiland.nl/eropuit/bezienswaardigheden/item/343-grafsteen-marcus-mallius> op 02-08-2018).
- Gemeente Wijchen, 2013: Geschiedenis van de gemeente, (https://www.wijchen.nl/in-wijchen/geschiedenis-van-de-gemeente_43031/ op 25-09-2018).
- Historische Kring Kesteren en Omstreken, 2001: De HKKO en het Arend Datema Instituut, (<http://www.hkko.nl/pages/over-de-hkko.php> op 12-06-2018).
- Historische Vereniging Oud Wageningen, 2016: Werkgroep Archeologie Wageningen, (<https://www.oudwageningen.nl/werkgroep-archeologie-wageningen/> op 20-09-2018).
- Huis van de Nijmeegse Geschiedenis, 2009: Mariënburghkapel. <https://www.huisvandenijmeegsegeschiedenis.nl/info/Mari%C3%ABnburghkapel> op 19-05-2018).
- Huis van de Nijmeegse Geschiedenis, 2011: Museum G. M. Kam. (https://www.huisvandenijmeegsegeschiedenis.nl/info/Museum_G.M._Kam op 18-05-2018).
- Huis van de Nijmeegse Geschiedenis, 2016: Over het Huis van de Nijmeegse Geschiedenis. (<https://www.huisvandenijmeegsegeschiedenis.nl/over-het-huis/> op 19-05-2018).
- Jansen, N., 2018: Romeins Wijchen, sporen van een Romeinse villa, (<http://www.archeologienederland.nl/artikel/romeins-wijchen-sporen-romeinse-villa/> op 25-09-2018).

- Kunstwerk! Liemers Museum, 2017: Museum In Beeld, (<https://liemerskunstwerk.nl/liemers-museum/museum-in-beeld/> op 20-06-2018).
- Kunstwerk! Liemers Museum, 2018: Archeologie, (<https://liemerskunstwerk.nl/liemers-museum/vaste-collectie/archeologie/> op 20-06-2018).
- Maand van de Geschiedenis, 2018: Pop-up museum 'De Opstandige Nijmegenaar'. (<https://www.maandvandegeschiedenis.nl/page/12402/pop-up-museum-de-opstandige-nijmegenaar> op 06-10-2018).
- Mijn Gelderland, 2014: Wachtpost Heumensoord; Aan de weg van Cuijk naar Nijmegen, (<https://mijngelderland.nl/inhoud/verhalen/wachtpost-heumensoord> op 12-04-2018).
- MijnGelderland, 2013: De Liburna in Millingen: Een Romeins militair transportschip. (<https://mijngelderland.nl/inhoud/verhalen/de-liburna-in-millingen> op 15-06-2018).
- MijnGelderland, 2018: Tempel | Kerkmuseum Elst. (<https://mijngelderland.nl/inhoud/organisaties/tempel-kerkmuseum-elst> op 10-07-2018).
- Museum De Casteelse Poort, datum onbekend: Over het museum: Organisatie, (<https://www.casteelsepoort.nl/over-het-museum/organisatie/> 18-05-2018).
- Museum Het Valkhof, 2007: Archeologische collectie. (<https://www.museumhetvalkhof.nl/collecties/archeologie.html> op 02-04-2018).
- Museum Het Valkhof, 2007: Geschiedenis van Museum Het Valkhof. <https://www.museumhetvalkhof.nl/het-museum/geschiedenis/geschiedenis.html> op 02-04-2018).
- Museum Het Valkhof, 2013: Over het Gelders Archeologisch Centrum. (<https://www.museumhetvalkhof.nl/gac/over-het-gac.html> op 18-05-2018).
- Museum Het Valkhof, 2018: Ontdek ons Archeolab. (<https://www.museumhetvalkhof.nl/activiteiten/kinderactiviteiten/archeolab.html> op 20-07-2018).
- Museum Kasteel Wijchen, 2017: Organisatie, (<https://www.museumwijchen.nl/organisatie/> op 16-05-2018).
- Museum Kasteel Wijchen, 2018: Wachters van het Noorden: Romeinen in Wijchen, (<https://www.museumwijchen.nl/voorstellingen/wachters-van-het-noorden-romeinen-in-wijchen/> op 16-05-2018).
- Museumpark Heilig Land Stichting | Orientalis, 2018: Over ons: Geschiedenis. (<https://www.museumparkorientalis.nl/over-ons/geschiedenis/> op 15-06-2018).
- Natuur- en Cultuurhistorisch Centrum De Bastei, 2016: Opnieuw archeologische vondst. (<https://www.debastei.nl/nl/nieuws/2017/opnieuw-archeologische-vondst> op 17-05-2018).
- Natuur- en Cultuurhistorisch Centrum De Bastei, 2018: Basteicafé: Hoe Nijmegen begon. (<https://www.debastei.nl/nl/agenda/2018/basteicafe-hoe-nijmegen-begon> op 17-05-2018).
- Natuur- en Cultuurhistorisch Centrum De Bastei, 2018: De Romeinen: Keigoede metselaars, (<https://www.debastei.nl/nl/agenda/2018/de-romeinen-keigoede-metselaars> op 17-05-2018).
- Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis, datum onbekend: Arie Berkulin, (<https://rkd.nl/nl/explore/artists/Berkulin%2C%20Arie> op 15-09-2018).
- Open Maas en Waal, 2018: Deelnemende organisaties: Expeditie over de Maas. (https://www.openmaasenwaal.nl/nl/companies/dreumel/company_id,134/expeditie-over-de-maas op 01-06-2018).
- Rijksmuseum van Oudheden, 2018: Grafstenen, (<https://www.rmo.nl/museumkennis/klassieke-wereld/romeinen/grafstenen/> op 02-12-2018).
- RomeienNU, 2018: Onderwijsplatform, (<https://www.romeinselimes.nl/onderwijs> op 29-09-2018).

- RoMeincraft, 2018: RoMeincraft: Virtuele verkenning van de Romeinse Limes, (<https://romeincraft.nl/> op 26-05-2018).
- RomeinenNU, 2017: Organisatie en bestuur, (<https://www.romeinen.nu/organisatie-en-bestuur> op 29-09-2018).
- RomeinenNU, 2018: Nacht van de Romeinen. (<https://www.romeinen.nu/meer-activiteiten/nacht-van-de-romeinen> op 06-04-2018).
- RomeinenNU, 2018: Romeinen Reporters, (<https://www.romeinen.nu/romeinenweek/romeinen-reporters> op 02-07-2018).
- RomeinenNU, 2018: Romeinenweek 2018; Programma Romeinenweek, (<https://www.romeinen.nu/romeinenweek/programma> op 10-04-2018).
- RomeinenNU, 2018: Romeinenweek; Terugblikken op eerdere edities, (<https://www.romeinen.nu/romeinenweek/terugblikken> op 10-04-2018).
- Romeinse Limes Nederland, 2014: Aquaductwandeling Berg en Dal, (<https://www.romeinselimes.nl/locatie-overzicht/1904655245/aquaductwandeling-berg-en-dal> op 13-04-2018).
- Romeinse Limes Nederland, 2015: Grafsteen Marcus Mallius, (<https://www.romeinselimes.nl/locatie-overzicht/2490902739/grafsteen-marcus-mallius> op 02-08-2018).
- Romeinse Limes Nederland, 2016: Mijn Limes, (<https://www.romeinselimes.nl/over-ons/projecten/mijn-limes> op 02-08-2018).
- Romeinse Limes Nederland, 2017: Elst, (<https://www.romeinselimes.nl/wat-is-de-romeinse-limes/plaatsen/elst> op 29-03-2014).
- Romeinse Limes Nederland, 2017: Limeskaart, (<https://www.romeinselimes.nl/wat-is-de-romeinse-limes/limeskaart> op 20-09-2018).
- Romeinse Limes Nederland, 2017: Maurik, (<https://www.romeinselimes.nl/wat-is-de-romeinse-limes/plaatsen/maurik> op 09-09-2018).
- Romeinse Limes Nederland, 2017: Romeins Castellum Meinerswijk, (<https://www.romeinselimes.nl/locatie-overzicht/225540457/romeins-castellum-meinerswijk> op 27-03-2018).
- Romeinse Limes Nederland, 2018: Over ons; Organisatie, (<https://www.romeinselimes.nl/over-ons/organisatie> op 29-09-2018).
- Romeinse Tuin De Steenen Camer, 2018: Romeinse Tuin de Steenen Camer, (<http://www.romeinsetuin.nl/> op 15-10-2018).
- Spannende Geschiedenis, 2010: Romeins Castellum, (<https://spannendegeschiedenis.nl/de-romeinen/arnhem-romeins-castellum> op 27-03-2018).
- Spannende Geschiedenis, 2010: Romeinse Waterleiding, (<https://spannendegeschiedenis.nl/de-romeinen/berg-en-dal-romeinse-waterleiding> op 13-04-2018).
- Spannende Geschiedenis, 2013: Romeinen & Bataven; Historische locaties, (<https://spannendegeschiedenis.nl/de-romeinen> 10-05-2018).
- Spannende Geschiedenis, 2013: Romeins Marskamp, (<https://spannendegeschiedenis.nl/prehistorie/ermelo-marskamp> op 02-04-2018).
- Spannende Geschiedenis, 2017: Romeinse Wachttore, (<https://spannendegeschiedenis.nl/de-romeinen/heumen-romeinse-wachttore> op 12-04-2018).
- Stichting Museum Het Pakhuis, 2018: Tentoonstelling: Oog in Oog met de Romeinen, Vaste Collectie. (<https://www.hetpakhuisermelo.nl/tentoonstelling> op 20-05-2018).

- Stichting Museum Het Pakhuis, 2018: Vrijwilligers, De Organisatie. (<https://www.hetpakhuisermelo.nl/vrijwilligers> op 20-05-2018).
- Stoffels, N., 2016: Romeins Elst: Centrum van de Bataven, (<http://www.archeologienederland.nl/artikel/romeins-elst/> op 15-10-2018).
- Ten Cate, C., 2017: Romeinse zuil op de Eltenseweg, (<https://www.gelderlander.nl/liemers/romeinse-zuil-op-de-eltenseweg~af0843a3/> op 13-05-2018).
- Toerismebureau Rivierenland, 2018: Over ons, (<http://rivierenland.biz/over-ons-2018/> op 20-09-2018).
- Trouw, 2005: Balkenende onthult Godenpijler in Nijmegen, (<https://www.trouw.nl/home/balkenende-onthult-godenpijler-in-nijmegen~a16c36c8/> op 15-04-2018).
- Van der Heijden, P., 2017: Het Romeinse marskamp op de hei bij Ermelo, (<https://historiek.net/het-romeinse-marskamp-op-de-hei-bij-ermelo/66640/> op 19-09-2018).
- VRhalen, 2018: 360* ervaring van een Romeins marskamp in Ermelo, (<https://www.vrhalen.nl/kanten/?data=marskamp-new.json> op 03-10-2018).
- Wijchen, 2018: Proef en beleef: Romeinse kookworkshop in Museum Kasteel Wijchen, (<https://wijchen.nieuws.nl/nieuws/20181016/proef-en-beleef-romeinse-kookworkshop-museum-kasteel-wijchen-2/> op 20-10-2018).

14.4 | GIS-bronnen

- Esri Nederland, 2015: AHN3 5m – Shaded Relief, Imagery Layer, ArcGIS Online.
- Esri Nederland, 2018: Provincies (Bestuurlijke Grenzen 2018), Feature Layer (Polygon), ArcGIS Online.
- Krijger, B., 2016: Provincie_Gelderland, Shapefile (Polygon), ArcGIS Online.
- Polle, E., 2016: DE_Bundesländer_31122014, Feature Layer (Polygon), ArcGIS Online.
- Van Dael, A., 2017: 1705_4413_Gelderland, Feature Layer (Polygon), ArcGIS Online.
- Visser, R., 2015: Limes_RD, Shapefile (Line), ArcGIS Online.